कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय ग्रंथालय
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M-2162 विषय

नांव कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्य MSS

~~लेखक~~ / लिपीकार टिका: - अनंतदेव भाष्य

पृष्ठ 64 काळ ~~पूर्ण~~ / अपूर्ण

ecked 2012

M2162

अ विभाग

[illegible]

M2162

अ विसीय

कात्यायन श्रौत सूत्र भाष्य

III - ३

अ लेले ८ वे भाष्य

Badly Copied.

क्री०

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ व्रीहीनवहन्तिन्त्वापारणवेदिः ॥ श्रोणिं वोत्तारणोकम्पिचमादृपाग्रैयेस्तम्पिच्छमाना
य । नु ब्रूहीस्वाहाहोतासीदमस्मिन्निति हीनवहननं । करणे प्योग्यमत्रस्याद्वानवहननमथवा । सिद्धवस्तुकरणेचेनए
तिः ॥ विशेषणानां ॥ हीनवहननशब्दः स्वधर्मं स्वार्थमप्यापकः काणेजिरभ्युतोनास्यार्थः प्रतीतइतिविरोधमनुम
तौ । स्वार्थपरएवेतिवाजस्यप्रमेवसहतंस्यात् । तस्यचपूर्वसिद्धत्वेनकरोतिरन्यार्थतावु । संस्कारोहितेनाक्षिप्य
ते । ततः संसृष्टत्वेऽर्थः । संस्कारश्चदर्भास्तरणेनेतिदर्भाप्रजन्तत्वेऽसमर्थः ॥ कथमेतदवाप्यते सहानपदनंतादेके
न एणं निरस्यानीतितएणनिरस्तनविक्मनाराएकमिति विशेषणाद्बहून्यामृतानीति ॥ प्यते । हींनपस्तादि
समपादानयोः ॥ प्रद्धुर्वविवक्षितंतत्द्धानस्यममेव । त्वचप्रवार्थप्रत्ययमान् । हीनस्मात्सिन्निनिसदनं । उपवेशनसम
र्थकात्सस्माम्यवैलचर्मप्रयादीनांनिषिद्धत्वादेतस्यापिपन्नस्यचकोपावशातां ॥ चात् । पन्नसाचततातेना
होमासंयुक्तवाद्वारणता । तदेतद्धोनुः सदनयोऽस्यं दर्भास्तरणाादिनान्तवाक्यमपरेणवेदिं । वेदेः पश्चाद्दक्ष
रेदेशातिर्देशातीत्रस्याकरणं हि देशविशेषंतापेक्षस्थापनंपुनः ॥ त्रातदूस्यादनावेदस्यार्थदिशादेशानांदेशवि
शेषोपदेशो ॥ हिकारोतेःस्थापनार्थत्वउपपद्यते । करणं हि देशविशेषंतापेक्षतेतद्व्यापकरणार्थवेदेशोपुत्र
ते । उपवेशनं । वोस्यदपचाम्यंतरएवाएनदाहवनीयंप्राग्हपत्यंवास्तरतित्युपवेशनतएवास्यश्रुतत्वात् ।

एम०

तो वेदिमपरेण स्थापनं तत्र वाग्नेः। णिवोत्तरेण वेदेरेव उत्तरत उपस्थाप्यानुग्रहापानन्तु नेदमुत्तरत उपचारः। इत्येनः
लापयितुं शक्नोतीति विशेषयति छत्वाल्लिंगात् स्पष्टं तत्र वापतद्दाहवनीयं चणार्हं पत्नं वा स्व इति। न हि शाखांतरीयं
वचनमचप्रापकं भविष्यतीति न न्यायार्थदर्शनाल्लिंगात् स्याद्यं वा द्वैवेनाम्यप्रा। नाप्यमुत्तरेणो सवकारणं भविष्यतीति।
न दन्यार्थं दर्शितमपि स्या। अपि पूर्वके मित्यस्याप्यपक्षमानात् श्रुतिः प्रापिकास्तीति शाखांतरीयेणानुत्पन्नत्वाद्विकल्पः।
लिङ्गवोनो पपद्येत पद्मिन्योपवेशनं। नाप्पिप्रापितमन्येतेनेन तुल्यविकल्पना॥ इत्यानृद्रक्षभ एतस्मिंधुमे
कांगहीत्वा अग्न्यपेसमिंधनं किंवयोगोऽमंक्रेरेव यतस्तुतः। सामानाधिकरण्येन अग्निशाह्नोपितत्परः॥ अग्न्यपेस
मिध्यमानायेत्फ्यानाम् समिध्यमानतावसमिधतं क्रियार्थीयानामधातत्वभावेनाभावेन तद्धिसंकेरेव न्यानेस्तु। किंपा
यीणानाम्। तेनेन च सामानाधिकरण्यपादेकार्थ्ये द्व्यग्निशाह्नस्यापि यज्ञार्थता॥ ननस्तु यक्तिद्वित्वे युक्तमग्निभ्यामिति
हः। अत एव सूत्रकारोऽग्निभ्यां प्राहियमाणाभ्यामिति द्विवचनं प्रयुक्तवान्। यत्तु श्रुतावविशिष्टमेवाध्वर्युरेवाहा
ग्न्यपेसमिध्यमानायानुब्रूहीत्यादि तन्त्रैतास्मर्यइध्माप्यासमनादौ द्वित्वमाम्यकं तेनाम्यद्वानुवादकमिति यथा
प्राप्तमुच्यते। सुभावश्यापंश्रुतेर्येष्टहे संभवत्यपि प्रजतीति वदे वानुवदति। यथाप्यदीप्तस्य कृवाकमाहरसदाहानुप्र
हरेतिता उभावेवानुग्रहएतद्वितनचचोहोविमतिपन्नः सर्वेषां तस्यात्सर्वबोहोऽग्निशब्दस्य॥ ॥ होतरि तावेकोहो

श्री०
२

तस्मिन्नेतत्सदृशं योजयंति। तत्त्वमुल्लनुपेक्ष्य दर्शुं ब्रूतजः प्राकृ। लोकेहि संबोधनपदं वाक्यार्थे प्रयुज्यते देवदत्तगामान
येत्याद्योन दर्शयुतिति। नियमः॥ ॥प्रथमस्थानेनप्राक् किंवषट्कृतं तः। प्रथमे मंद्रस्थाने हृदयं तेन स्थानेन मंद्रस्व
रेणाश्रे वाघयेत्प्राक्। स्विष्टकृतो पश्चाद्कर्मतकर्त्तव्यं॥ ॥मध्यमेतेराघाः। मध्यमेनकंठस्थानेनतेनमध्यमस्वरेण
इडांकाप्यशाद्कर्मकार्य्यं॥ ॥शेषमुत्तमेन॥ इडाप्राऊर्द्ध्वं उत्तमस्थानेन शीर्षस्थानेन तारस्वरेणाश्रेषाघेव॥ ॥संततं वृंति
वमेनुब्रूहीत्याह यजमानः। संततं निवमेनुब्रूहीति अमुं मंत्रं यजमानो ब्रूयात्। स्वसामर्थ्यादयं मंत्रः प्रेषरूपो होतुरि
ष्यते। स्याम्यादिति प्रवसत्सन्नस्येध्वर्य्योरिर्छ्ं तिकर्तृत्वां। प्रवसत्स्याजमानं। हि समाख्यानादिदं तु अनन्यधर्ममात्रमिदं येन
प्राप्तं विधीयंत एव इदं॥ तावेसंततमाश्चाहनदनेतामिधीयात। अदृष्टार्थमतुजः कुर्यात्सिवाहोथिच्चतःस्वयं व
चनाद्यस्मादिष्क्रेर्ष्यजमानमिदंस्तु ते। प्रवासेनविशेषो। स्विस्कंकेकंकनुसाधनं। निरूप्याज्यमिति पद्धत्तमन्निनि
कनमिप्याज्ञागुणेषुस्यात्सतिनिविः परार्थत्वादितीरितं॥ नेतद्गुणमात्रं अदृष्टार्थत्वात्। तस्माद्यजमानएवकु
र्यात्॥ ॥अंगुष्ठाभ्यांवाववाधतेमाद्याभ्यांवेदमहमनुमववाधइति देष्यं। अववाधनं पादस्तां द्वेष्यास्य अंगुष्ठाभ्यां
कर्त्तव्यं। तमंगुष्ठाभ्यामववाधेनेतिश्रुतेर्वचनात्। अंगुष्ठाभ्यामिति द्विवचनोपदेशाद्वस्तांगुष्ठयोः कर्मसाधनत्वं पु
ऋं। हस्तयोः प्राप्तसौनुपादिष्टसाधनक्रियाका एकत्वमसिद्धेर्हस्ताभ्यांगुष्ठाभ्यामेवेति। नापारेवप्रावृधिर्भविष्यती। निषामा

एप०
२

ष्येनोक्तमंगुष्ठाभ्यामिति। न चैवं द्विवचननिर्देशात्ताभ्यामेव द्वाभ्यामेव कार्यमिति मैवं प्राप्ते। तत उभाभ्यां पाद्याभ्यां
वा। वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ न हस्ताभ्यामेव। किं तर्हि पाद्याभ्यां। कराभ्यामिति तथाश्रवणात्। तमंगुष्ठाभ्यां पाद्याभ्याम
वैबाधेते। ति। न चैवं सश्रुतौ न दृश्यते। समम नत एव सूत्रकारेण निर्देशद्वयं न तमंगुष्ठाभ्यामिति। करांगुष्ठयोः श्रा
स्पर्शे पाद्याभ्यामिति तयोः तनु काएवानांसामानाधिकरण्येन व्यपदेशो भविष्यति। येन पादांगुष्ठाभ्यामि
ति लाघवात्। सिद्धत्वादपि अंगुष्ठाभ्यामिति। करांगुष्ठयोः श्रास्पर्शे। पाद्याभ्यामिति तयोः तनु काएवानांसामाना
धिकरण्येन व्यपदेशो भविष्यति। येन पादांगुष्ठाभ्यामिति निर्देशद्वयं श्रुतौ दृश्यते। न त्समु[illegible]पार्थमिति। ताम्य
ते। न चैवमपरविभाषाकुतो न भवति श्रुतौ विकल्पादर्शनादिति ब्रूमः। एवं तर्हि वाशब्दो व धारणार्थः। किं तर्हि भ
वति। तत्रापि श्रुतौ तथा दर्शनादि[illegible]लदं। अथ स्वश्रुतौ स्वमात्मे निर्देशः शाखांतरीय विशेषेण। कस्मान्नो
संक्षिप्यते सूत्रकारं पक्षजपेन वा नो। हो तेन प्रयुक्त इति। न वाच्यक्षरप्रायार्थमिदमुक्तं। अथ भवंतमेव प्रक्ष्यामी
ति हरः। स्रूयतां नाह। शाखांतरे पि यदि विशेषमात्रसामान्यं हि करांगुष्ठपरं दृश्यतात्मा प्रसिद्धार्थपरत्वा
च्चस्या विशेषा। नैहीरौ व्याख्यातत्वात् पणांत्वेज तस्मान्नोपसंहारः। तस्मादुदर्पहाभिव्याप्यएव हस्ताधापादंगुष्ठ
चतुष्पृष्ठेतत्व बाधतां। हृदयमहमित्यादिना मंत्रेण। अमुमिति द्विपञ्चा मंत्रहणे। अभावे द्विपंतं द्वानव्यामिति

श्री०
३

वाद्विष्याभावादभिचाराभावे अमुष्य मित्यस्य स्थाने द्विषंतं मंदबाधेस्मान्ममपवबाध इति वा। पाप्मा वा एनं भ्रातृ
व्य ईप्सति। पाप्मानमेव तद्द्विषंतं भ्रातृव्यमित्यादौ सर्वेवं च भ्रातृव्यपाप्मेत्यत्रापि पाप्मा शब्दो ध्याहार्यः॥ ॥
कावत्स्याम्भिधेना। वदेदमहं तावतिथेन वज्रेणेति। यावत्यः सामिधेन्यः अभिक्रमणं तत्कर्म यावतीभिः
सामिधेनीभिर्विशिष्टं वेदज्ञानीति। तावतिथेन वज्रेण पूरणार्थेपि पतो इत्युपागामसुक्तो ऽयं सामिधेनी
नां संख्यापूरणवाचकेन प्रत्ययांतेन वज्रेण वबाध इति। तावतिथेन वज्रेण पूरणार्थो पंचपतो इत्युपाग पंच
दशानां पूरणः पंचदशस्तेन॥ सप्तदशेनेत्यादितावतां पूरणस्तावतिथपराति। तावतां पूरणेन वज्रेणेति प्रभु
क्तवान्। ननु नियतसामिधेनीकत्वात्कर्मणो यावत्यः सामिधेन्यो निवेदेनितवक्तव्यं। सत्यं भवेदेवं यदि प्रनततावे
दविकल्पो न स्यात्। अस्ति च तत्र तत्र एकविंशतिं सामिधेनीरपि दर्शपूर्णमासयोरनुब्रूयादिति। ननु चैकल्पि
कावधारणमपूर्वमिवत्तंतत्वान्नानियतसंख्याः सामिधेन्यः। सत्यं। तदपेक्षयैवोक्तं यावदिति। वज्रे पंचदशत्वं पत्त
न तत्र श्रुतौ श्रुतं। वज्रेण पंचदशेन प्रयोगो विनिता वपि। आविन्नतः प्रयोगः स्यात्ककस्या नाऽपायादेवं सूत्रेण
संख्याकथो वज्रोऽभिधीयते। प्रयुज्यमानतो विनिनंतं नक्षंखावविन्नतो सहा। अथवा प्रत्ययांतेन नियमा संख्याभिधीयते॥ ॥
प्रतिप्रणवमावृत्तं। सामिधेन्यः प्रणवसंहिता अनूच्यांते। तत्र प्रणवं प्रणवं प्रणवं भस्या भानमि ध्माकाष्ठस्पकल्ने

एम०
३

र्मं। पयपीध्मस्पतिनोक्तंतथ्यापिसामिद्धइतिपाठात्‌ः सर्वमिध्ममितिवचनात्प्रति प्रणवमेकैकस्मिन्नर्थान्सिद्धइति।त
द्वेध्मकाष्ठं सर्वस्येध्मावशेषकत्वात्॥ ॥समिद्धइतिपाठात्‌ः सर्वमिध्मं। समिद्धो ऽग्न आहुतेत्यतः प्राक्प्रणवे
सर्वविशिष्टेध्माधातं प्राग्नहणं ध्मप्याचिकारैत्रिपथ्यादीध्मकाष्ठाभावोपिसंभाव्यात नतकथंतत्रसर्वेध्माध्मना। भिप्र
च्यते। सत्यं। अतएवकाष्ठाभिर्वृद्धिर्भवन्त्यग्निभिरिद्धो। ननुकालमात्रे।ति एकैकथम प्राप्तद्व्यामिवृद्धिस्वेनाहाङ्गाभि
वृद्धिः+ पितस्मिन्नेव प्रणवे सर्वाध्मानं पथ्यास्यात्तनुप्याविकारे प्रणवाभिरिद्धोपतिप्रणवाध्मानेरिध्मकाष्ठत्रप
मवशिष्यते।+ वृद्धिः। नचाग्निहोत्रेपिकालमात्राभिरिद्धौ तत्कथं द्वयमभिवर्द्धते त्वचतद्दृश्येताविध्मतादिति
चेत्। तुल्यमन्त्रापि प्रणवोद्देशे नाध्मातविध्मतां। नचषाडशोध्मं पारिधिरक्षाणामिति निपातसंख्याद्विध्मस्य
काष्ठाभावादाध्मताभावो भविष्यति। नमवतिविषयत्वात्। ननुमन्त्रतावत्पर्थप्रसंख्यया द्रव्योपकल्पनमिति
द्रव्योपकल्पनस्यमात्रत्वान्नियमः सर्वार्थोध्मविष्यति। नैतत्। सर्वविषयत्वेपि प्राथम्याद्दर्शपूर्णमासपरिगृही
तेविनतोा ऽत्यत्नतिप्रणवकालाधिकारे ऽध्मनाधिकमतुत्पादयेत्। अर्थप्रसंख्यया द्रव्योपकल्पनमित्येनरकाष्ठा
भिर्वृद्धिंकल्पयिष्यतीति चेत्। तिपातिप्रणवमात्रेन नयमर्द्धावयीतितिरवधं। पावर्सामधमानत्वं नापदेवानुवाच
नो। अनूचेकेलत्कृणां भावमुक्तोऽग्निर्वर्द्धमानपुक्। तेनानुवाचनं पावसामिंधनापि हेशितो। विलंबात्सिद्धिरस्मात प्रणवो

नस्माज्जित्याय घाव घोत्तितं येन भवतो विवृतावपि तावद्द्वेवेष्यते नन्वाद्धोकावृद्धिता। पंचाध्याते तेन संसूर्सः समिद्धप्रणप
स्तनः सर्वपूर्वनरैः काष्ठविच्छेदः हास्य तेन प्रणवं प्रणवं प्रणवं प्रती।ति यथार्थे वीप्सायामव्ययीभावः। वीप्सा यामयं क
र्मप्रवचनीयनहरणे तेनाध्मातलहरणं तभवति वीप्सापत्त्वान्। एवं च नमप्रणवे आध्मातनियमः। नैष दोषः। ति
मितत्वं हि प्रणवस्याध्मातं भ्रातिम्यानपावत्रि। मित्रवनै मित्रिकेन भवितव्यं। वहुं तवहं तेऽस्मीति षायजेलेतिवत्त्रा।
अत एव पावृत्प्रणवं पासाविदमुच्यते। समिद्धद्वितिप्र। गानद्वितिउन्नरेषु प्रणवेषु सा ह्रस्वर्थो। एवं च पारिनिष्ठितं निमि
त्तं भवतीति। प्रणवसिद्धौ तदं तदाध्मातं कर्तव्यं। प्रतिः प्रणव पूर्वोपन्ने तत्रेदं पृथक्कदं। भिवे पुत्रचेलक्षणे तस्याध्या
वुमाद्धितिः॥ ॥एकवर्जमनुपाजनाम्वेता। एकं कार्षं वर्जनीयं नाम्यावेपंपघतुपाजनाः षंति षंति चात्रानुसज्जनालेनमि
तेत्यर्थो मिदमुच्यते ऽनुपाजनाम्बेदिति। अत एव परिसंख्यार्था। पर्यवसाति। अनुपाजनाभाव आतिष्याद्दोमर्दे ध्मा
ध्मानमिति। ननु किं षस्याध्माध्मानमननुपाजकऊनाहाद्दनाधेवनासेजि। षउः ध्मानमिति बूमः। इध्मसनिपतनसंख्यवा
रा। नैतत्॥ निपतनसंख्यये पिकार्यभयुक्तत्वाद्वेषोपकल्पनस्यकार्यार्थो द्वेषोनमकल्पनाद्विध्मानामवयवाः हाकार्यपरिका
ल्पिताः। कार्याभावेतान्हेपकाः काष्ठोपकल्पनेबार्पिण्णंतीमनुपकल्पतत्संचानाम्मेवावयवोभविष्यतो। तिनपर्ष्टाध्मात
ध्मापयाति। उक्तं चैतदष्टाद्दतं। समिनिपन्नाति विषपंविनतौ। अर्थमसंख्यपाद्वेषोपकल्पतमिति॥ ॥अनुवर्तनांतो वदेना

हवनीयं त्रिरुपवाज्य स्रुक्स्रुवेण पूर्वमाघारमाघार्याहाग्नीन्संमृड्ढीति। अनूच्यमानेनुवचनं। अग्ने महां असीत्यादिना हि सामिधेनी
रनूच्यते अग्निविशेषणानि तदन्तेने। मिद्देवांस्त्वं परिभूरसीत्यंते। एतावन्त्यर्पंति एभिरेवाभिधीयते। तेनैकमन्त्रमेतावतां पदाना
मंते। तदंतेनैतच्च। अनुवचनमिति शास्त्ररूढिरेषां प्रवक्ष्यतो त्रिरेव प्रथमामित्याद्यभिधास्यते। एतमेवाग्निमन्नेतन्संत
नम्ब वाग्निन्नेद ध्मतो नदनुवचनमिति यो गोप्य पपद्यते प्रैषमनूच्यत इत्यनुवचनमश्नुतौ ते महां असिप्या। स्मिन्नेवाव ध्यौवेद्दि
नकरणाभूतेनाहवनीयमग्निं चिवोरसुपवाज्य उपधमातं तत्वात ब्राग्नेर्मूलदशामवंतीमेकत्रातो। विश्मतं सर्ववाशमकमनु
लोमांवेव मिन्धग्नेर्मूलनवासाम थ्यर्थान्मूलमेव हि समर्थं चमनमुत्पाद ध्यितुं अग्नेर्हि यथितं नन तो वा मोत्पत्ति। एवं दृष्टा
र्थमिदमिति परिशिष्टेन दृष्टलोपान्नुस्याप्यभावो भविष्यति। स्तोत्यादिना तामुत्तरस्पर्शनद्वारेण दृष्टार्थमिदं। ना हि प
रिमितेन वायुना दृष्टोर्थः साधयितुं शक्यते। न च वेदमावकरणेन निरर्हत्तो। कि पाविशिष्टेनाहवनीयप्रज्वालनसमर्थो
वायुरुत्पद्यते तेना दृष्टार्थश्चैतं परिशिष्टदाद्यावपि भवन्ति। स्रुवेणाकरणं धूतेनाघार्य्य जुहोतिवकर्मे पदाघार्येनिस्र
त्र्यपाती।। तदनेन धमतुनापेसंबंद्धागुणस्त। द्विशिष्टस्यहोमस्य प्राप्त्यर्थेन यथान्वक्तमाघारपाति संततं प्रांचं दीर्घमिति।।
तत्राघारमित्यतिरिक्तं भावस्थाप्रसमाप्ता तत्पुत्तपयो मात्रपरत्वात्तस्य वाघार्यमतेतेवोन्नत्वान्यान्यथाघार्यमिस्पेन
कर्म। नानत्साध्याग्रणं पतिनदेवाघारणं कर्म भवितुमर्हति भावश्च्याघमात्मात्रप्रसमयो पपि भावएवतस्माद्दति रि

श्री० ५

क्रमनर्थकं नैतन्संज्ञार्थमविष्यत्प्राक्षिवतयाप्रयोजनं नास्तुवाघारमाघार्यं तस्माद्दोमां अतएवपूर्वशब्दोपितद्विशेषणत्वादु
पपन्नः। अस्ति चनैनापिप्रयोजनं पूर्वाघारमाघार्यस्थंमष्ट आज्याभेमाहेत्युक्ता वचनं इति परिभाषितत्वान्न सर्वहो
मेषु जुहुः भाष्यानतः स्तुवेणोति। हवनाधिदमाघारस्राहेनोव्यानाहवने च स्वाहाकारः परिभाषित इति स्वाहाकारः कार्यः।
ननु सर्वत्र मंत्रचवस्विनिवक्तमाणेन मंत्रवन्मेव स्वाहाकारोयुक्तः। नैषदोषो स्मवाप मंत्रो देवता मध्येयं प्रजापतिर्ये
नाघारकर्तृत्वमुक्तं वाक्य प्रजापतिमुवावाहस्पवाउेवाहं तुभ्यं भूयासं पामापरावोव इति तस्माद्धा किंच प्रजापतेंपत्ते
किंपतउपाठ श्चेन नक्किपत इति तवान्नैतद्यतिरिक्तं किंचित्प्राजापत्ये विहितं येन तत्रोपांशु विधानं स्यात्तच प्रविष्टं वदुक
र्षः प्रकरणसमावेशात्। तेनोभयमत्र विधीयते पत्रोपांशुत्वं तत्वदेवतात्वं प्रजापतेर्देवतात्वं प्रपन्नवाप्रजापतिर्देवता
नत्रोपांशुत्वेति। कथमेकेन प्रपत्रेनेदं द्वयं सिध्यतीतिचेत्। शृणु। अत्र हि पूर्वं ब्राह्मणेप्रत्याम्नातं कर्म्म विहितं नवदेवतानि
रूपितानुक्ताणां स्पष्टपितुमयमर्थवादः। अथातो मनसश्चेत्येवमादि प्रपितचतस्मिन्नेते एव प्रथमे आहुती जुहोतीम्या
हुतिप्रमदेशाद्धाहुतिधर्माः स्वाहाकारो भवन्त्येव तस्मंच केचिन्निमंत्रेणाप्रवितव्यामिति स्त्वानिकक्तत्वं सामान्यात्प्रजापति
रनिरुक्तो वै प्रजापतिरिति निर्वचनात्। अत एव प्रदेशांतरे सूत्रकारेणोक्तं पूर्वोदेवतासामान्यादिति देवतासामान्यं प्रा
जापत्यत्वे त। सत्वायं पूर्वाघारोपायवरुक्ते निवर्तंते धर्म्मा च वाच्यानप्रनेन किंचिद्दृष्टं कर्त्तुं शक्यत इति आहाध्वर्युरग्निमग्नीस

एम० ५

महीनामं मंत्रो। वरुणप्रघासेष्विपञ्चुषग्नीषुहः। अङ्गिरेव्यावरुड्ड्वद्धि देः ह्वातसतनकर्षावेदिः स्याद्याऽस्याभावाश्चं
कारणश्चत्रदाम्रपाः। हांकाणतपद्धक्तेः स्याद्यास्पस्यापितसंसृतिः। अष्टुत्रुहातिवचनाज्ज्ञातिमाचपरिग्रहान्। संकाण
प्रन्मयान्त्रस्याद्वावगापसंस्त्रातिः। अवभथेवाहणीर्घ्यांऊहस्पप्राप्तिरैवन। आचार्येणाःसंघातःसंनिपस्रोपकाणकः
निस्मउपतेत्रसवो। पितेनोहो। पिभवेद्दिह। अपोमी। दितिसंभेघेमंत्रेतकारणोपिवा। आपोवाजजितोवाजंजितोवा
जंवःस्ता। एष्यातीर्वाजजितइति। अपंवाघ्याणोन्मानहः। किंनूपांसुष्वानतनुनूलीनमाघारपतीतिमानसएवंकस्मान्न
भवति। नैतत्। उपक्रमानुरोधेननूलीयाहउपांसुपरिभविष्यति। तथाहिहस्तमडुया ॐ शुकिपतेतन्मनोद्दिष्टेप
इति। नचैतदुक्तप्रेतत्कर्मविषयं। नैतत्। प्रजापतिकर्मविषयेमापाखोवः प्रतिषेधेमानसमापाएमुपांसुंदर्शप
ति अहव्यवाडेवाहंतुभ्यंभूयासंयांमापणावीवइतितस्माद्धक्तिचप्रत्तापर्म्पंपडेकिपतउया ॐ श्वेवतक्किपतइतिते
नाचनूलं। मिन्य पांसुवा। पवनस्वाहेतिचनेतिस्वाहाकारप्रतिषेधस्तद्दपिउविनिषिधपं। चिरणाश्रद्धेसर्वेदिव
नांन्यवेतिदैवतोपांसुन्वेशेषस्यश्राव्यचंस्वाहाकारस्पतद्दपिनकरोतीमर्थः॥ ॥इध्मसंनहनानेरनुपरिचिसंमाप्ये
वाजजिदितिस्त्रिः परिक्रामं। इध्मस्यसंन्नहनंवंधनंबद्धवचनेधम्नचपेक्षां। तेः कणम्भूतैः। अनुपरिधि। अनुपर्यन्म
सपेतिपरिधीनांलक्षणंवंसंनिहितप्रदेश्या अग्नेः न व्याप्तिसमासोपपत्तेः तेनपरिधीनांलक्षणाच्चान्नकार्यमी

श्रौ०
६

॥न॥ अतएवनक्षस्पस्यामेध्याध्ममान्तं मार्ग्जीयो। अतएवाग्नेवाजजिद्दितिं अग्निं परिधीपते। अनुपरिधीति लक्षणमेतेन
दूर्म्याचुपवाप्यद्वाराश्वन्निर्मिचस्यातनुष्यतेनूष्णीमुपरीति। अग्नेवाजजिद्दित्यनेनमंत्रेणत्रिस्त्रिरितिवीप्सान्तिप्रदे
शंविवृणोत्यस्यर्थ। नचप्रदेशेकश्चैतदूर्ध्वैकल्पान्त्रपंचाश्वन्तिः। परिक्रामंपरिक्रम्यपरिक्रम्यत्रिस्त्रिरित्यस्यैतत्कारणस्माम
रिक्रम्यपरिक्रम्यपरिक्रम्यत्रिस्त्रिरिति। अनुपरिधीत्युक्तं। परिधिसमीपप्रदेशाचपरमन्तस्यचसंमार्गः- परिक्रम्यप
रिक्रम्यकर्तव्य॥ समापार्श्वःसमस्तोनु ६ परिधिभिश्चलक्षणैःसमपापरिधीनांतसमपद्भिःश्रप्यान्तागिरविए
मेस्यात्रिसंश्नौरिद्वारंपरिधयोपिन। लक्षणस्यपरार्थत्वान्नासिकार्येणास्याति। संस्कारेपिपालिंगादश्विपीगो
बसीपते। परिधीनामनुपमेवाललक्षणत्वोपपोगातः। आतमीपंनापर्पपंसेनेक्रमंसंमार्गाकिमर्मणि। प्रादक्षिण्यंपरन्ते
मासंपरिणद्धोतितन्वतः। पौर्णमासप्रधानांगांपागार्थसंस्कारतिस्तुततः। तद्धर्मकेजुहोत्यादौधर्माधिकरणेव्रजेत
॥ ॥तूष्णीमुपरिउपरिमध्येतूष्णीमंमंचकंपरिक्रम्यत्रिस्त्रिरितिसंमार्ग्याग्निबंधादिह्यापिप्रदर्शनंदेशमेहाकांची
पितन्नतूष्णीमितिमंत्रव्याहतिः। परिधेःसंनिधमावातनलक्षेतदेशश्च। अग्नेहस्यंहिदेवानाममपंदेवेक्षितसाधनं।
संमार्गीरतःकार्पेनान्यथाक्रिम्पातर्थतः॥ ॥अपरमाहवनीयादंजलिंकरोतिनमोदेवेभ्यः[illegible]ध्यपितृभ्यइतिदक्षि
णतउत्तानांश्चाहवनीयादपरस्यांदिशिस्रुवोःप्रागंजलिंसंपुटंकरोतिनमोदेवेभ्यःस्वधापितृभ्यइतिदक्षिणतउत्ता

एम०
६

नं। आहवनीयाद्द्परस्यां दिशि स्रुवोः प्रागंजलिं संपुटं करोतीति नमो देवेभ्य इत्यनेन मंत्रेण पूर्वेण ऋचा वांजलिं नि-
दध्यादिति नमो देवेभ्य इति श्रुतत्वात्। अपरस्यां क्षिपमाणोंजलिरूपचारादपः। स्वधा पितृभ्य इत्येतेन परमंजलिं
उत्तानं करोतीति तव लिंगात्। अस्मिन् कर्मवाक्ये शेषावस्वधापितृभ्यश्च निरुक्तेरितितन्त्वस्य प्रक्रियातः पूर्वस्मात्कर्मण्या।
नवाहवनीयपादिति प्रततत्वात्कृतोन संबध्यमाने तनू अतएष थर्चवेनपघ्यंतातपेक्षणान्तत्तुत्वान्मात्रमन्यप
यतत्वेप्रमाणाभावान्नन्वेवमप्यपेक्ष्यैवमयमाणमंत्रे नश्राद्धांतरेणतत्सूत्रेणान्। पूर्वेण ऋचावांजलिं निदध्या
तीतितत्त्वेकवचननिर्देशादेकस्या पमवाधिभाविष्यतिनिनेनत्वा। छस्कवोत्र समाधारमाधापिष्यः सर्वेण स्कवा
वंजलिं निदध्यातीति उत्तरेणाधारं करिष्यतांजलिकरणस्याधंप्रादृष्टदुच्यते। नचोत्तरेणाधारं भविष्यत्वमुभयोर
विशिष्टं। अंजलिं निदध्यातीत्युक्ते बुद्ध्यावंजलौ विपरिवर्तमाने दक्षिणेनरस्मृच्यते। तन पूर्वस्यां जलेरेव दक्षि
णात इत्यवगम्यते। पूर्वस्याकाशरूपश्चमस्मृस्यविकसितवमन उत्तानमितितदेवेभ्य श्चैवेत्यस्मिन्नभ्यश्चार्थेस्मिं
काष्ठिष्यं क्रियुक्तमरइमा। विज्ञा। न्वेमार्थेत्ववगामादइतरसर्वपदार्थांगात्वात्तेषुसत्सूत्तराद्याभावेपि भवतीति दैवत्पे रा
शालम्बिवाभाति। येतो पक्रमेउत्तरेणाधारेणर्थतामतीति। आधारापेक्ष्यंजलिंनिदध्यातीति भविष्यमाधारेंज
लिकरणं विधानमाधारंभाविष्यकालमेवांगत्वेन गच्छतु बुद्धेगत्मात्तं कारयति। तेनाधारे भविष्यात्वेभविष्यामि।

श्रौ०
७

आध्यावृत्तिं कारीष्यात्रिकृत इमन्त्रापि भविष्यत्काव चेन्नानुल्पेति चेन्।। सत्यमेतदेवं तदा। वृत्तिं भविष्यन्तीमद्दोषः। विपर्यये
तु उत्तराघाज्याभावे कथमाघाराभावे कथमाद्या एषिष्यत्तिलाद्या एम विष्यत्कालमन्त्रभविष्यतायामुपपद्येतेति न
स्मात्सत्येवोत्तरणघारिंजलिंपं प्रवर्त्तितं।। ।।अप उपस्पृश्य सपमे स इति सुक्तपध नावादायान्तएत्सुहूंनचाद
क्षिणा निकामयं। दिएणा विस्मविनीं। सुपमेमेभूपास्वभिम्नेनतमांत्रएस्तक चौत्तुहूपभनावादत्ते। पूर्वत्तिमपा
मुपस्पर्शनं विधयज्ञलोपस्पर्शनं प्राप्तं पित्र्यत्वात्सुनरूप्यते। शेषधर्मानिवत्सर्थे प्राचीनावीततादिना। न वि
द्धं पितुरित्युक्तौ विधानमुभयोः पिप्राचीनावितता दीनां जलोपस्पर्शतस्य चा। प्राहृन्निरूभयोर्द्वयोरात्म शत्निवी
विशेषतः। नैघंडकं नाट्वेचं निक्रवं प्रमुख्यातनः। तथाप्येकस्य हृत्तोऽस्याद्यपरस्यापि वर्त्ततं। परिसंख्याच ववृ
नाद्रावार्येण निबध्यातां शाखांतरपाचैनस्मां स्यादिति। शेषकर्मणाः। अनुक्तपर्भे तो पादानात्पर्वं उपस्पृशति तु
हूं निधायनवाक्यं परिभाषतः। प्राप्तत्वात्सुनरूच्यते। अपूर्वं ह्यापनार्थेतन्माच्याः स्पृत्वा। विशेषतः। प्राप्तं युग
पदानं मंत्रलिंगाद्वयोरपि।। दक्षिणेन तत्र शमं तद्व्यारोपं बिना सक्तवः।। आर्थप्राप्तत्वमेतस्यहृत्यानेपुनस्तके
नः। तेनासंशिं जनादेर्नयोगोऽध्यारोपणेमतः।। दक्षिणा। आंतं नोयंते नाहूरमेवदक्षिणाध्याप्रतिकामतिवैर
प्रत्यं ग्निएणा विस्मवितने प्रंत्रएण।। ।।परिधानपरैणसंवरे होष्यतः समेतेनोदक्षिणेनामुतः। होमं करिष्य

एम०
७

मार्गस्याध्वर्योः परिधानपरेण संचरो भवति। बहुवचनोपदेशादाहवनीयमतीत्य दक्षिणेनांते वेदेर्होमायावस्थानं हो-
ष्यतः प्रक्रमेण संचरणं। एकपादेन गृहीतस्तु निक्रमणाशक्ते स्वेनातिक्रमणं प्रथममन्त्यासक्तस्य कर्तव्यत्वेनोच्यते। इ-
नः स्रुग्ग्राहानस्थानादतिक्रमणे। एवमप्युक्तो होमस्थानात्यन्त्यागामनं पातिक्रमणं दक्षिणेन कर्तव्यं। यद्यपि हो-
ष्यत इत्यविशेषेणोच्यते। तथापि पत्न्याप्रावयिष्यं निनिविशाषपरत्वं श्रुत्या दृश्यते तेन पत्नीधर्मोपि। तत्केवलं स्रु-
क्कारेणोच्चरन्नोपनिबंधन्नीयं स्यान्न होष्यन्निति वचनवत्कृत्यं स्यान्नासत्त्वं। अभिन्नो यजते होमोध्वर्य्यो। स्यैकस्रु-
यतः॥ यद्यपि त्वर्थ्येन होष्यं जुसंतिषि स्वे भवेदिति। प्राग्मुत्तरेण घारणस्तेन स्रु अतेमुनिनाक्रमे। अथाश्रावणयोगेन स्रुव-
वनोच्यते कुतः उक्तं तेवरणार्थ्येपि होतुर्मीभूत्स संचरः होष्यतः संचरविधानाद्दक्षिणातःखिनेन होतव्यं। अत एव
जुहोताबुन्नरजखिनेन होतव्यं। उपविष्टे मेति। नहि तत्र संचारणविहितो न बावस्थानं ननु तस्मादृदक्षाङ्क्लिः षन्नाड्डना
जुहोहोतीति होमसंबंधेनोभयोः श्रवणान्नजुहोताववीदृद्धयं भविष्यति। नैतत्। येन वैश्वानरमारुतेजुहोतैउप-
वेशान्न होतामाहजेवाएतं पुरोनुवाक्यावंतं याज्यवंतमिति प्रक्रम्य हस्तेनैवैतरणालासीनः स्वाहाकारेणेति। ननु विधिः
किं न करोति। सत्यं करोत्येवापदि विधिस्यान्नासनुहस्तस्यैवाभृतएयोएपि विधत्ते निघेतरावक्तं तस्मान्नजुहोतीत्येकार्थ्याद्धा-
जतीत्यवांतव्यं। अत एव ध्रुवपक्षविधिपरेणाकोतिष्ठन्वं दृश्यते प्रयात्रेषु। तथा हि सपादेवतिष्ठत्यपात्रेभ्य आश्राव-

श्रौ० ८

येन्नतएवनापक्रामेदिति। अतोप्यन्ततोव्यवस्थिते नैवहोमस्यमुत्तरतउपचारोपपद्यत इति॥ ॥बहुमतीति सर्वत्राप्येन इंद्र इंद्र इति मु
होन्त्यएघारे। वस्मनीमग्रेतदिति पंचजातिस्थानमाक्रामेत। निष्फलिहूर्द्धावस्थाने प्रसिद्धस्तेनोर्द्धस्थितेन्। अग्नेते छाम्यामु
पस्थेषमितिलिंगादग्निसंनिधानेस्याप्राचोपदेशनंवाप्यते। अवस्थानमाचवचोत्तरएघारंजुहोतीतइंद्रत्स्यनेममंत्रेण।
उत्तरएघारमितिसंज्ञाकर्मणोस्यवहारएर्थमुत्तरएघारस्याघार्येस्मादौऊर्द्धावस्थानंवासधर्म्यकेनजुहोतावयूर्द्ध
वस्थितेनकर्तव्यः। तथैंद्रीदेवतामंत्रलिंगात्। इतइंद्र इंद्र इति नेंद्रापरस्याहेति। तथा च नुगृहीतं वाएतदभून्तस्याघार
माघार्येस्यवयवषष्ठ्याप्येवर्गहीतस्यवेयवोविनिमुज्यतेतेनप्रयाजद्वयस्यैवाचविनियोगा। वद्भावेस्मन्नूही
तेस्थाल्प्याउपादेयं। वीदितन्वाभावइतिन्यायातामसिद्धंवप्रयाजार्थत्वं प्रयाजेष्वोहीतिवचनात्। तत्तदूहीनार्थी
वाप्रेरितिसत्तदूहीतं। एवंवप्रयाजवपपरिमितंस्रुकवचपंपुत्कमवशिष्यते। अष्टवर्ष्यर्थेन्वाहार्यहोमेप्रशस्तिएव
न्यार्थत्वोदितेषुद्वयेषुतेषामेवान्यसाधनत्वेनविनियोगेचोदितयायासिद्धत्वंतत इंद्रस्यविनाशोनस्याधिप्रयाणांत
रंर्थनद्वयस्यात्याघत्तं। यस्मान्नेंद्रं द्रयाजतेयापसार्मेंद्रं। इंद्रायेंद्राएपार्दहोमः। तद्वदिहापिप्रयाजार्थमुत्सन्नस्यसा
धनत्वेनविधानादभावेपावस्थ्याघारस्यकस्मात्तभवतित्मदृष्टार्थत्वाद्दिनिवेदनत्वंतदितत्रापिसमानं। अथ नत्र प्रधा
नार्थस्यद्रव्यस्यत्ननार्थस्यविनियोगोत्रवृवैपरीसंतेनतादर्थ्याभिमि। तेनांतरीयकत्वेनावाप्यते। एवंवेद्रवन्धरूदृएणांननिवा

एघ० ८

रपि तुं शक्यमत इति भविष्यत्प्राधान्यार्थं ग्रहणं॥ ॥अथ ध्रुवायां सृ ठं स्रग्दर्भपिंजूलकं वा वेष्टनं जुहृत्का स्रुक्त्वा ठं समनक्ति संज्योतिषेति।
क्का रपि ध्रुवास्रुचौ परस्परमसंयोजमन एतत्स्रुगासादनसंबानं जुह्का करणाभावात्पा ध्रुवां प्रोक्षमाज्यं जौहवेनाज्येन मिश्रयति
संज्योति। स्रुक्का रपि चअतेन मंत्रेण ननु ध्रुवामित्यत्र द्वितीयादर्शनात्कथमाज्यमिति ज्योतिर्वादिन एतमाज्यं भवति ज्योति
रितरस्यां तेरस्यां ते स्थे तड्भेज्योतिषी संज्ञा छेने रत्याज्यायोः संज्ञा भ्राम भ्रवणादिति ब्रूमः॥ अत एवोपचाराद्ध्रुवामिति ध्रुवा
स्थमाज्यमुच्यते न चैवं जौहवस्य कथं प्राप्तिरंजनोपदेशादिति ब्रूमः॥ न हि स्रुक्ककरणं जुह्का काष्ठेन संभवति। द्रव द्रव्यस्या
धस्थानेनार्थप्राप्ते तच्च स्पनन इति जुह्का करणत्वेन निर्दिश्यते। तस्याः सामर्थ्याद् प्राप्तेः॥ ननु ल्पमेतदितरस्मात्पिनौहव
स्यत द्राधारवाग्रा। सत्यं। सामर्थ्यात्कारणत्वं हि जुह्वा न प्राप्नोति वचनात्। जौहवेन ताप्यतमिति कथं सामर्थ्येप्राप्तुकं।
प ह्या घ्याति पुनरुच्यते॥ तत्र बाधपूर्वापरभावज्ञानार्थं नति नविनतो विरोधे सम जनातेन मे वपसार्थं त्ति एम तु पेषं।
अत एव पशुं पूर्वं समनक्तीति पूर्वग्रहणं तन्मात्रार्थेण। पनुकर्केणोक्तं धर्मसंबंधकथ्यमिति तत्राव भण्यवन्त्राग्नेवर्म
संबंधमन्त्र। एवमपि विशेषतो विध्यते धर्मसंबंधस्तर्हि धर्ममात्रेषु समुच्चयो विरोधे रत्मनेनति एते कथं पुनरेकां क्रोम
घेत। तन्तु ध्रुवपेति द्वितीयाश्रवणात्। ध्रुवैवकरणं कस्मान्न भवति। स्तत्रेद्वितीयानिर्देशादिति चेत्। नैतत्र सुत्यर्थ्यपरणि
मन्त्राणि पयाश्रुत्येव नीयमानानि युक्तत एणि भवंति। सत्यं। सहन्योगे न तीयेयं सत्त्वनत्तनावधकादिना। तेन प्रथममाज्यमस्य स्रुग्

श्रौ०
२

समंत्रानमनंमुत्तेन। उभयोरिहसंस्कारः प्राक्कर्मेतान्यसंभवः। उत्तरेणाध्याएशिष्टंयद्दास्यसंस्कारकंमतं। तेनास्मिंसमप्येत्का
सपपसाहावतोनतु। उत्तरेणाघारोप्ययंपावद्रक्षेनिवर्त्तं। तेर्थकर्मवान्॥ ॥निधापेधापेसंनहनामाहास्यीश्रावयेमाह
।निधापस्तुचोद्दधासंनहनातिनएणान्पादायगहोत्रा। अध्वर्युएश्रावयेतिब्रूयात्। अर्थप्रासीतिनिधानेपिचचुनाघस्म
युज्यते। युक्तयोःकार्यसिद्ध्यर्थंतन्मुक्तिर्वच्यतेविना। भवेदितिभवेदितिज्ञापनायवचोतोयुज्यतेपुनः॥ ॥अस्तुश्रौष
ड्रित्यग्नीत्। अस्तुश्रौषडितिप्रत्याश्रावणमग्नीन्नकुर्यात्। आहयाहेतिसंबंधाद्धिशिष्टाचाहतिलभ्या। शर्वैकालेनुद
त्रासौयत्राप्यनुयज्यते। तेनप्रत्याश्रुतिस्सदृहूलप्येवप्रवर्त्तते॥ ॥वेदिबर्हिरिध्मशाकलमपच्छिद्येकैके
एवमाश्रवणादिकुर्वतिश्रुतवान्। तद्वैकेवेदेस्तीर्णायैबहिरभिपद्याश्रावयंतीध्मस्यवाशाकलमपछिद्य॥ भि
पद्याश्रावयंतीतिपघपक्षभयत्रा विशेषेणापछेदः स्तत्रापत्नीयत्ने। तथापिश्रुतोविशेषादिध्मापछेदोबर्हिष्य
भिपत्तिरेव। विशेषश्चात्रशाखांतरे। स्मिंधासंनहनयाणिरुवरेदक्षिणामुखस्तिष्ठन्नमाश्रावयेन्नआग्नीध्रःनिरस्ताः
कर्किणास्त्वस्मात्सौयस्यहविवर्जिताः। परिकल्प्यान्यदन्यत्तुमोहयांचक्रिरेपरान्॥ ॥पव॥८ सर्वत्राश्रुतप्रत्याश्रुते
षु। यत्रयत्राश्रावणंमन्याश्रावणंचतत्रतत्रएवमितीध्मासंनहनाघाहायकर्त्तव्यं। यत्तुकेश्चिदुच्यते। एवमिमाश्रावणे
अध्वर्युःप्रत्याश्रावणेग्नीदितिनहिसर्वश्राश्रावणेसंनहनादिधर्मोवसीयते। येनोच्यतेइदंवैकिंविघ्नस्येदंपत्तनमभिपद्याप्प

सम०
२

होतारंप्रवृणाइतिपत्नीतिपत्नीसंबंधिद्ध्यासंनहनाभिपन्नोपत्न्याभिपन्निएतापत्नींप्राप्यहोतृवरणंक्रियतइतिसंनहनाद्वा
रंभस्यहोतृवरणंततोदर्शपतिनेनतर्थेआश्रावणएतत्त्ववित्तुप्रयुक्तं।तदेतत्प्रयुक्तं।पावाम्नवाल्लक्ष्यंपावोमाध्यंदिनी
यानांतत्वग्रहणत्वांतरायत्वेनप्रदर्शितःतिनभ्रांतिपावबलेन्यामथ्याकर्मधर्मःप्रदर्शितःप्रसवापजनकोनाक्रमेनेषां
।अथकथमस्यापावइतिचेन्नप्रयुक्तएव।सर्वेप्रवरएयाश्रावपत्नीरूपकम्याश्रावणस्येतस्यवरणंततोमाहापत्नम
भिश्माहूत्वायहोतारंप्रवृणाइतिकथंपत्न्याभिश्माहरणंतत्राहपत्नोवाआश्राश्रावणा।भा।ते।तस्मिन्नाश्रावणेधर्मोप
मितिनेषद्दोषः।प्रतीकृतौचैलविमोचनं।येनोत्तरत्रपद्धते।सपद्धानारम्भपत्नमधर्पुणआश्रावपेद्वेपत्नीवाहस्पादस्मां
वाज्ञिमाक्ष्वेदिति।प्रसवापश्रवणमात्रेतदभावेश्रूयतेनेतनैनविनानतमाश्रावणमेवमसवापतनकंभावइ
तिबुवनीष्णुतिएश्रावणमात्रधर्मोपदशायति।होतृवरणाधर्मस्तुहिविच्छेद्याश्रावणमात्रसंबंधीकिंचित्कृतएवस्यात्
।एवंचवक्तव्यंस्यात्सपद्धानारम्भपत्नमधर्पुःकुर्यादुपसंहारेपितस्मादिध्मसंनहनामेवाभिपद्याश्रावयेदितिम
ध्येपिइदंवैकिंचिघत्तस्येदंपत्नमभिपद्याश्रावयामइतितेनाश्रावणमात्रसंबंधेवाक्यात्मनीयमानेवांतरप्रकरण
दुर्बलाहोतृवरणेपोपनातस्मादाश्रावणमात्रेमत्याश्रावणमात्रेवेवंसन्नहनाभिपादनमितिसिद्धं।नचकश्चिद्दृढःस्त
तत्प्रदर्शितंवाक्यंपन्यामः।अतपोर्वेयपीलसेनन्तोपदेशःकविघतः।ततोग्रस्तातिदृशीयंकर्त्रीतिपत्नकर्मणोः।आ

श्री०
१०

यत्राएव हं सर्वत्रामुं श्रुतमन्याश्रुतेषु गारु ध्वासं न हेनान्वा एष्याग्रायणप्रभाग्रावणे कुर्तज्ञके विस्मृरं ध्वासं न हतामेवाभिपद्या
आवंपति संपद्वानारभ्यपठनम ध्रुवपुरा आवपेदिम ध्रुवपोग्रावणं कुर्वीत। ताश्वारं भविधानाद् ध्रुवपुरेव सं न हनमादाया
आवपेदित्पि कृः। नदतनेर् ध्वासं न हनान्यादायो आवपेमाहास्तु श्रोपघ्निन्यम्नीदिम्क भपसंबं धार्थत्वात्। अतएव द्रव्यां
तएलं भन्याक्तिकत उभयविधानो तरकालमुध्यते। वेदिवहिरि अष्टाकलमपाच्छिद्येकरइति किंचलाभ्यावणं धर्म्यत्वेए
वं तत्रन्यासोपुक्रोसां देहायारे ध्वासं न हतामाहायोश्वावपेमा हवेदिवहिरिध्वशाकनमपच्छिद्येकेस्तुश्रो–डिम्नी
दिति तस्मादुभयाद्वारंभायेवं तत्रं न्यासः। अतएव श्रुतिर्लक्षणापरा सर्वसं न हतामेवाभिपद्याश्वावपति
सपद्वानारभ्यपठनम ध्रुवपु– आवपेदिति आवर्णप्रमाश्वावणास्या। अध्रुवपुरहणामग्नीचेपिातथाचवरणमा
श्वावणेन्न एकालं विधीयमानम श्वेक्रियांतरसवधनभावबागमपनि। स आग्राग्रमपएवेदेगानां ह्यं हीतानमेवा
ऐप्रहुणीनर इतिन्काल आग्राग्रावणानं नरंचरणप्रसमयाग्र। एतद्वचप्रमाश्रावणविधायकमुपलक्षणत्वेनप्रमाश्रा
वणविधायकांतरभावात्। नच भिन्नकर्तृकक्रियाभवधाने पिएककर्तृकयोः पूर्वअपरकालयोगालाभाद्विधीयते
पूर्वकालयोगिन्याः क्त्वायोग इति वाच्यं। आग्राग्रावणशब्देन तस्याः प्रमापकत्वात्। एवं नर्हि प्राश्न प्रतीतत्वात्तम
वधानमेवाकीवा ब्रूतेनेति। आग्राग्रावणशब्देनाभिधानं च सर्वत्राप्यविशिष्टं पठनमभिपद्यानिवाग्मंत्रखितस्यालंत

एम०
१०

नंतरश्रीहस्ता। श्वितस्य तस्कंदद्वारकद्वारे भयोर्युज्यता यजमानः संनहनं नाएतं तद्दे किं विधत्ते सप्तैरिक्वः संनद्धो भवतीति
वचनात्। तेन तस्याचारंभः स्कंदद्वारे युक्तः। न वैवंशदेनाधर्वप्रौ कर्तकर्वं कर्कसंमतं युक्तं। मत्याग्न्यावमतात्मी
इति प्रत्याग्न्यावरणेन कर्तव्यस्य स्तुस्प्राप्ति हुद्धात्। आप्त्रावरणेन धर्मः वेदिबहिरित्या दिनालभ्यवस्तुनः समनंतरमे
वप्रक्रांतत्वात्॥ ॥अथ प्रकरणांते यि दंवोदैमोहोता देवान्यक्षदिद्यं थ्वि किवानुषङ्गं वसुवसुवदि नियज
मानाद्वेयाएपाठ परस्तादर्वां विभागाणि। नत्वप्येतिविच्छेदकत्वाद्याआवरणमेतत् दर्श्यतिभविष्यतिनैतत्रावेप्रवरण्या
आवरणयास्त्रावपतीतितात्पर्यप्रवरणा किमर्थं स्वार्थस्थस्य आनंतर्यार्थं इति ब्रूमः॥ किमानंतर्यप्रयोजनं मा भूदुपत्र
हमुक्तिकर्मातरं मध्ये। नन्वहोताहे यपुरायैन ईहीनाः॥ तथाग्न्याहोगवाएयपुरभवतिपदेवैनंप्रवरणीते यद्दो
नेतिहोन्तर्वस्त्रीकाएणिनुमिदंवरणं तेनानन्तर्यद्याघजमानकर्तव्यं माप्रीतितन्याम। दिसानंतर्येणाधर्मः संवध्या
नाउच्यते। आनंतर्निर्मानुक्लावरणेन प्रीत्यतिशयोत्पादनेन कर्मणि नियतपदार्थसाधनायप्रवृत्तिजनकत्वं
।सा च पदार्थेषु प्रवृत्तिः प्रमाणप्राप्तितेनादृष्टार्थमिदं वरणं मध्यर्थे एव प्राप्नोति। आनन्तर्ये हि यजमानेन कर्मणि
प्रयुक्तपदार्थसाधनाय प्रवृत्तिजनकत्वं। पदार्थं स्वर्यं स्वार्थमीक्षे प्रतिस्वकार्यं तदायनियोजयत्यस्मादृष्टं पशब्दात्म
ति। तेन तत्र यजमानस्य कर्तव्यमदृष्टार्थत्वाद्धर्मपरे वा। ननु। यावन्नयोज्यते अस्य वरणेन कर्मणि। न तावत्तस्य म

क्री०
११

ख्यानंलभ्यातकर्तृहेतुकं। नियोज्योऽधिक्रियते ह्यत्र कर्तृत्वात्फलमुपपत्तेः। तेनासावात्मकर्तृत्वसिद्ध्यर्थं वरणप्रार्थनं होतृत्व
प्रापणार्थं तद्वरणं दृष्टसाधनं। यजमानेन कर्तृत्वमानसमर्थमिष्टं पितत्र् उच्यते। अग्रतोऽस्य पदार्थोऽपि तद्धोत्रं वाक्यार्द
वकं। पद्यमन्त्रास्य कार्पस्याद्दस्य वेदहोत्रमेव तेन। ननु तत्र मन्त्र ति हैतिता ततो होत्रं। प्रसिद्धिं ति। उक्तात्वादृष्टत्वं तं तत्क
र्तृहोतुरनोनयः। सत्सं। विज्ञान एव शाद्दे न एजशद्वृवि निश्चयः। यद्धन्न द्व रिहा। यस्माद्धोत्रशब्दाद्दि निश्चयः। हो
तृवेदे विधानात्स्या होतृत्वकर्म्मणापुत्तिः। वारणमामुपनत्वर्त्वन्त्रपूर्वं हीनं संतकः। तद्भावान्मत्तं बंधप्रापकं का
रणं मनानन्। आता होतुरिदं प्राप होत्रत्वं सिद्धमेवनुबोधमेद्दर। एमाद्धोतासंल्लतः सकलोपतः। कृतिहतिपए
कात्र न निंद्दा निंद्दनापपन्। लौकिकामंत्रणेनातो मीमांसाद्दानतिसन्ध्या। कर्तृत्वं स्मात्मवृत्तानां ब्रह्मत्वे नान्त्राम
वृत्तेः। तेन तद्यजमानेन कर्तव्यमानतिस्त्वृत्तः। अथ वरणीन इति सिद्धे प्रश्नद्वृः संस्कारधानद्वारेणातिष्ठापयोगिव
मवधारयति। पत्रनुजन्वा लिके वल्यानमाप्रवर्त्तमानमंत्रमेवनास्ति। ननु प्रथाद्दप्रयोगोपप्या कृत्स्नाएं वरणीतिगु
त्रे वृत्त् वरणीन इति एवं प्रक्रान्तानां ब्रूयानुन्नप्रथाद्दह्यौ यवावृत्ते। तिनाह्यप्राप्त वरणादीनां सिद्धार्थ प्रकल्पकारना। अश्री
द्धृवो दैव्या होत इति निकोयमतिपूर्वप्रनन्तरं इत्यमात्रा आत्मभागोपुरोडाशो वा सिष्टन्तजिवाननावत्यथ्या मो विशिष्टाश्र
णान्सां तं विशेषान्सा। धिशोषणश्याथं देवो दैव्यो होतेति धिधेप वा द्दवता पा विवक्षितातारणतोष्मानान। नवनोः स्वि

एम०
११

पेणावकल्प्यामो। विशिष्टगुणस्यांतर्विशिष्टत्वान्नधिशेषणाश्रयापदं दैवो दैव्यो होतेति विधेयत्वमुद्देश्यतापादके देवत्वा-
द्युपपन्नस्यांतर्विशेषणत्वेनेतरत्। न हि स्वरूपेणाग्निर्देवः किंतु देवतापदंप्रत्तद्धितादिना विधाप्यानापादि कथं-
चिद्देवः स्यात्तथा। धिदैव्यो होता न धारितेऽवाक्ये। चिद्रूपेति द्विशेषणायुक्तस्यादर्शनात्। तलदर्पणतेस्विष्टत्वेमे
तद्विशिशेषणं। कथं। अग्निꣳ होत्राय वहेत्यावाहनो। पक्षद्गेर्होतुः पिपाधयमानोनि। स्विष्टकृन्निर्वाहेऽग्नि-
ग्निर्होत्रेणाहविरजुषतेतिसूक्तवाके। विवेचितं चैतत्कौस्तुभे। तदग्निꣳ होतारमा। हस्यादिऋग्मिन्नेवकर्मे पंच-
मे प्रयाजेऽपि तुषाणो अग्निराज्यस्य वेत्विति तदग्निꣳ। स्विष्टकृतꣳ समस्तदीपयन्तीति तेन स्विष्टकृद्दग्नेरेव समभि-
व्याप्तेः। ननु दैव्य इति तत्रापि कथं निर्दिदैव्य इत्यग्नेर्विशेषणं होतुर्विशेषणत्वात्तथा हि अग्निर्होता। प्रकृतोनेत्र-
कृतो विरूपमानं दृष्ट्वाऽऽशुन्यो क्तं दैव्य इति पद्यपमपि मानुषः स्यात्। एकस्मिन् हौत्रप्रवृत्ते पये किंचित्कार्त्वान्न भ-
वेद्धौतातेनोऽस्यात्। अग्निर्दैवदैव्यो देवेषु होता न मनुष्येषु मनुष्यस्य मानुष्यस्य मानुषस्य होतृत्वापत्तुमरनवरि-
ष्मादि विशेषणे एकवाक्यतानुपपन्नामानुषहोरैतदाखायेष्यते सूत्रस्थीमितिकर्तव्यतानेन। तदनुपपन्नेः।
उपपद्यते हि स्विष्टकृद्रूपत्वे एकवाक्यता हि रेणपाभेवत्। यथा वर्त्तमानकल्पाधि वृत्तो हि रेणपाभौतिको
तकल्पाविज्ञाता हि रेणपाभेस्वरूपाख्यानेन पन्नापि देवतावविहूयते। एवमत्रापि प्राप्यते सो वर्त्तमानोऽग्निर्दैव्यो हो-

नाशिष्टत्वद्देवाम अनुकथंमनुष्यकस्यांतरीए भरत विशेषणं ब्रह्मविशेषणं। श्रिवन्। तेनैवं स्तुतरामेकवामोपपन्ने।
स्थिष्टत्वदपिपर। मिदं अतश्चपित्र्यायामूढः स्यश्चाचेवद्वचानामप्यप्रि। होतावेविति सद्दयोवामेकुहएवदृष्ट
ते। तथापसति सर्वे विकारएकत्वं भवति। नचात्रव विभेदः पुरुषो किवान्। ऊहाश्रेयं। अग्निर्कैव्यवाहनो देवो
देव्यः पित्र्यो होतादेवान्पितॄन्यक्षदिति। कव्यवाह भवति। वचात्रव विभेस्या पिदेवत्वान्समावेतार्पदवेननोहः। अ
सुचदसुवदस्सस्थानेपजमानार्षेयपना मग ह्रीयात्। वसंतेनवसिष्ठवदित्यादि। परस्वादृष्टांविप्रतिपत्तिः पया। अ
वपत्तद्इतो पजजनः संनिन्नषृत्वाद्वीक्रा। तनवद्भादार भतत्पुत्रपोत्रादिना मग ह्रीयात्। त्रीणि संख्याया। कुतः
आर्षेयान्वृणीत इति। बहुत्वस्य त्रिषु नित्पन्नं प्रथमानतिक्रमस्य कारणाभावात्॥ ॥यावंतो वामंत्रवन्तः। यस्य
यावंतो मंत्रद्रष्टारः तस्य तावतो वृणुयात्। इदं तावदामनंति एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते इति। तत्रैके न चतु
रो वृणीते न पंचातिवृणीत इति। तत्र प्रवरधर्मापेक्षकीः संख्या गोत्रभेदेनानियता ऽहंति। अस्ति व सामान्यवचनमा
र्षेयान्वृणीत इति। तत्रानेकविकल्पके पुरुषं भवन्नेकत एद्विधापकमिति संशये सामान्यवचनमेव विधापकं। न
हिन्हि सानि सर्वएते पक्षा विहिता। अवपुमवादेन पुनरनूद्यते। तथा सति भा। विश्वानुसर्गो पंचानां च सामान्यतः स्या
आनित्सर्वकस्यनिषेधेऽप्युपपन्नतरः स्यात्। अथात्रिचाविधानं पथम्मपाम्पातम्फपाग म्पतां तत्र त्रयेकत्वद्वित्वयोअ

पुरुषवाद्येनानुवादस्सं भवान्। पर्युदासाभावश्च वचनादृस्या विधानत्वादनुवादकत्वमेव। तेन पक्षप्राप्तं ततः प्रवर्ग्याकार्यं पाठि
ताल्लावांतावदेणापाः। निमित्तेतनुमंत्राणांकर्तृत्वंनोपपद्यते। स्त्रविशो हृष्ट माख्यानादृष्टशेषत्वंतोमताः॥ ॥पु
रोहितार्थोमेणावा। यजमानार्थेयणीत्युक्तं। जन्मीतिम्पता विकल्पते पुरोहितस्यार्थेपाचास्यस्यएपानार्थं भव
तिस्यपुरोहितः। दक्षिणांतेऽध्वित्तानां ब्राह्मणाकाम्। क नाम घार्षि पुरोहिताः। यत्र संभवाद्ब्राह्मणस्य एजन्यस्येदंवि
कल्पोवेधात। मिति। नन्वाएतोपस्मेजातिग्रहणम्। मिति स्मएणा क्षत्रियजातिपरत्वे तोनरसूत्रे लौकविषयत्वमेवस्यात्
। तस्माद्ब्राह्मणविशेषस्यैतत्। अपेवमप्याभिषिक्तोराजन्यो। स्मेननहितेनहितस्यार्थेयाभावाद्बाह्यश्रुत्रेन — र्थेयनि
युक्तेपक्षेऽस्यार्थेयाभावादभावादभावएवार्थेयवचनस्य प्राप्नोति॥ ॥ऋत्विग्यावेशपयोज्यजितंपुरोहितार्थेया
एवभावीदिवतेषां॥ ॥ — वासर्वेषां। सार्वेयांचर्त्वीनांमनुवादस्मेनवावरणीयं। निमित्ताभावान्। यत्तदेवापुरूष
मेदोहि। निमित्तं॥ ॥ब्रह्मएवदानवर्के ब्राह्मणा अस्या — नारीसोमानुषरन्ति हीनजामयहणं। इतिकरणं। तोमं
त्रः। आसाविमसस्थानेहोतृर्नामग्रहणं॥ ॥उपांशु वा। होतृनामग्रहणं॥ ॥संमप्याउपविरति — मप्योहोत्वाना
वधर्पूउपविशतः। तत्रैवाउतातउपचारएरन्नपौवरणंहोतुरस्ये। उक्तमदृष्टसंस्कारोवरणहोतुरित्यतः। यावद्रुक्ते
पिकर्तव्यंवेष्ट — माहूते॥ ॥अग्निहोत्रेतिलिङ्गाद्दापनंप्रयानेपुरसंनिधे॥ अग्निहोत्रेतिप्रद्योतायवति। तस्माद्

क्रौ०
१३

पनंन्याधाप्येतेऽग्ननेनेमाधापनं तेनानेनाधापयति — — यौ। एवं च यत्र यत्राधानमग्नेन प्राप्यते। तत्र तत्र हीताधापये
दनेन। नैतत्। प्रयाजेष्वेव पदाधापनं तदनेन कुतः। संनिधेः प्रयाजसंनिधौ ह्येन — प्रिहींतीति। तेऽग्रसमाख्याऽवि
शेषेनस्त्राप्यते संनिधिना। ननु प्रत्यक्षानोपकारणमेव विनियोजकं। संनिधेर्माध्यमात्रे विन्नतावेव किमिमनेन विधेयाः
— — करणात्मककरणानामाग्रहीते धर्मकलापे योपतयापरिम्लेकेनारण्येस्त्रुपायं संनिधिर्द्वारमर्पयतीति। प्रत्य
ताव पिसंनिधेर्विनियोजकत्वमविरुद्धं — णमेव प्रत्यक्षो विनियोजकमिति। न द्रावनावगतीपांशः करणामांगा
नां साधनं संबंधी। एवं च सति यत्र यत्र प्रयाजार्थत्वं तुगादानं तत्तत्रानेनादा — ततश्चैकादशार्थत्वकगादानेप्र
याजार्थत्वादग्निर्हीतेति पठितत्वं हीत्वा। आदपनस्य हरणेन प्रेरणामाप्नोति परं तत्रैवमंचस्या — — विध्यानाद्या
तर्त्नीति। अग्रस्त्वेमेनदास्ति। ऋत्विजं तस्य कर्मणि तोऽन्मनेपदमपुरुषवचनं। तेन प्रकरणायोरसंचः प्रेषीत। कृच
मितिसुपांसुप — वीत्मनेपदं छांदसं। अनेवतीमिन्नकार्यत्वेनाऽऽहारणोत्यर्थः। ततश्च लिंगादाधापनमतत्पनः
ति। न प्रेरणवचनस्याविचारकिं तत्वानादमभिधानं॥ ॥ इतवतीमिन्नके स्रुवावादायोति कस्याश्वाश्याहरस्य
धीपतेति पंच प्रयाजांस्समिद्धनमे। विलिंगाख्यानादपो रिस्याश्याग्निर्हीत — वाचनिकः स्रुगादापने विनियोगो
वाकस्मात् हि स्याग्निर्हीतान एमतदपाद। ति अत्र तेनात्र एव स्रुगादानं माभूदिति स्पृशवती। अमितिवाचानिकः —

एक०
१३

कांतरं पर्यवस्यतीति किं कारणं तदर्थस्यापि क्षिप्त्वाके अभिधानान्तरान्मत एवोक्तमुक्तरिति । एतस्मिन्मंत्रे होत्रापवितेष निरूकावोत्तु
कपथनोग ह —— बः मन्नतवान्सुणहरणांमनर्थकं । नएकवचनान्मंत्रएकस्याएव मा भूदिति स्कवा विलुप्यते । अवि
वक्षितेस्पेतदभिधानमात्रपरत्वादित्युक्त्वा हवींषि अतिक्रमणं हि प्राणांद्वे विहितो लंघनं तेनाग्निह विष्णोर्मध्ये चादेकि
णातोवरुद्धा नमुच्यते । तस्मिन्हि क्रियमाणे हविः पात्रे —— नं भवति । ततस्तत्र स्विद्वा आश्रावणेन वा आश्रावणं हि प्र
त्याश्रावणस्याप्युपलक्षणार्थं येनाहमभिधीयते प्रजेत्युच्यते प्रजेतिवचनित्यं तत्प्रत्याश्रावणेनेतरं येनोच्यते पदेशं
तदेतावाः एताः पंचब्याहृतयो भवंत्यो आश्रावयास्तुश्रौषड्यजेये यजामहे इति । आश्रावणिजं तल्पवंतो । कारितवृषड्या
चतुर्थं । तेनाश्रावणं कारयितिवेत्पर्यंतस्त्वाप्यीदस्तुश्रौषडिति स्मनेन कर्णोत्तं तएवश्राकर्णास्य निरयोत्प्रियणो परस्य स्या
दित्युत तद्रूपविधापकेयो धः । प्रेषणमेत्स्मादिति नाम यति । वसंतनद्दनो पश्रद्दधर्म्मिकमिरुक्तं आह समिधो यजेति
तिल्पवंतेना आवशोनैककर्तृत्वं प्रतीते ध्वर्युरित्विन चेवंस्त्रिमध्ये । किं यत एवा यत्रत्याश्रावणेन प्राप्नोति नैष
दोषः । आश्रावणं हि प्रत्याश्रावणांतं सकलकारकव्यापारसूपत्वा । किं यायास्तेन कारकांतरव्यापारेन स्वव्य
पकः । एवं वेदानंतर्यादित्थं च एवं प्राप्नोति नप्रधान्यान्तुल्पे सं प्रस्पपग्या । समा ॥८॰ रूपमास्वद्वावा ध्वर्योरेवाच्चतए
वहूणाश्च घास्यादावध्वर्युर्हदिश्यपते प्रेषे पंचप्रयाजामजनिप्रयाजानिति संज्ञा संव्यवहारार्थी । पंचेतिपायाणानेय

त्राभाव्यर्थे।न हीयन्त्राताप कं शब्दांतरमास्ति। अत एवोत्पत्तिशिष्टेयं संख्या गुरूपा मद्रिकातैलपंचयागाः। समिद्धहो
मेतस्येवसमद्धा व्याहृतयस्तु केः समिद्धतमे॥ ॥पजपत्रेतिशेषाभिमिति संबंधश्चांक्रा। शेष्टो विशेषापेक्षोपत्र विशि
ष्टोपजेत्युक्तत्वात्। शाषो द्वितीया। दिस्तत्र पजपजेत्येवाग्रेषः। न नु समिद्धे पजेति पंचप्रमाणात्। पजपजेतिशेषामि
तिसंबंधश्चांजसपदार्थ्यानेमिव्यवधानं च। समेस्यादेवं पदिभूयसः संख्यानात्मोगोवाकांतत्प्रदावगातः स्यात्सव
द्दानीमावृत्त्याम्पत्नुरितिनावांतरसंख्याविशेषाश्रमः। प्रेषविशेषः॥ ॥ध्रुवस्तिष्ठत्। तिष्ठन्तिति पत्नतिधर्मविज्ञान
समेवत्तु वर्मेण विशेषणार्थमुत्तरपक्षविधानार्थं पुनरूपाता अवलाप्तिष्टमजेत्संव॥ पूर्वे पूर्वं वाभिकामं। अवप
क्तेः समिद्धतमे पंचानां होमः पक्षांतरे तु विशेषद्रूपमुच्यते। एवं पूर्वं वा तु द्रुपा इत्तरेण। प्रजमामग्नेः पूर्वपूर्वदेशे।
तत्राभिक्रम्याभिक्रम्याहवनीयं न ध्रुवः। एमुल यं वीशांपाकोर्थे॥ ॥उपभृतोस्तु ह्वाया न्नपत्न तत्र मयं स्वस्तु र्थे।
आनयनेकर्मचीनमपाग्मोपितरात्वपद्मोप भतमात्मामवानयति तु ह्वां चतुर्थप्रयाजंप्रति। अथ चतुर्थेम
याजे समानयति बर्हिषीति न द्विषपच्चेनश्रयणात्कर्मप्रवचनात् द्विपः प्रति तु जोपि द्वितीयप्रयाणं तव्यः। तद्व
णनवमृशांतु हूसुपभृतासर्वाश्रनवपश्रात्रितिश्रुतत्वात्॥ ॥एवं प्रशा द्धे॥ यत्र प्रयाजानामत्रपशावद्धिर्नविवं
मेकादशत्वंद्धाद्शत्वं वा तत्र स वत्रैव मेव कुर्यच्चतुर्थे समानयतं कार्ये। द्विकैकदशाव्यमात्र्यात्संख्या द्विचादिकाय

न्ताः प्रयाजमन्त्रमुपाध्यपतन्त्रं तन्त्रवत्तुर्थेना । तद्धर्मकर्म मन्त्रात्तोः समानीतिं हृदेकमान्॥ ॥अनुयाजेषु चाऽस्तु
यान्न प्रकृष्ट्वावष्येवमेव बन्धतुर्थे चतुर्थे समानयनलाघविकाल्पकाऽऽह । तत्रापि यन्न तौ चतुर्थे धर्म्मः समान
यनं येनो ख्यातः । अथोत्तमनुयाजाभिघ्रारसमानीय जुहोति यथात्रानुयाजावा एत इति समानयनं । नन्वेवं दृश
मन्त्रातानेव समानयनेन ऋण एतनुयाजोऽपि निर्वर्त्तनीयः । प्रयाजेषु तथाभावात् । सत्यं भवतु नाम साम्यात्प्रया
जधर्म्मेवं दृश्यमेत समानयनं यतुवैशेषिकमात्मा यमुनयानंतरं समानयनं तदा ॥ गच्छन्त्वा । तेवार्यते म
बलवद्दौपादशिकस्य॥ ॥उतनएंनु [illegible] ममस्ययावीमवद्दूसजुहोति । उपभृत्येव स्थितां चक्षुष्मोपधर्म्मेसंलग्ना
मेवोपभृद्दर्पयावत्मेऽपि चोपधृतो ज्ञाप्ताब्रावी मेवी मेवोन्नाऽपि वाजुहोति पत्रवयच्छाएं तस्मात्स्विन्नवत्सरे । प्रयाज
धर्म एवायं प्रकरणाद्विध्यतीति तन्मा भूदिमति दिशति॥ ॥एवं सर्वत्रापचयपवचयबूनेतचतत्रैवमुपभृत्तुना
ऽपि चाहोमः कार्यः । अथालोहोमस्येति सामान्येनोपक्रमात् । तदेतदनुपपन्नं । सामान्यं धर्मजातं यघुजन्तौ योम
तेचुना । नहि तद्योजकं शास्त्रमस्ते । तस्माद्दृश्यतेक विरः । तेनैश्रावणाघरपत्ततावति दिशयते । अथातः स्रुव
सुचादिषयस्प्रकरणेऽभ्युक्तं॥ ॥ दृशानीमिदं पिवार्यते । किमुपभृतः सर्वहोमेषु समाम्नाता उपभाएणमुतस्ति
वषट्काराणस्तानुयाजार्थं द्रव्यधारणार्थं प्रास्त्यपा । प्रसंगातो धारणं । किं तावत्प्राप्तं होममात्रेवाजितयागादावपि

श्रौ०
१५

णं भवति। कुत उपभृत्समानयनात्। समानयनाल्लुपभृद्ग्रहणमेवाहनकर्मविशेषउपभृद्ग्रहणं। सूत्रकाराभिप्रायोप्येवंपि
नाह्योपभृत्साधनमादानकालेप्यादानं बहुकृत्स्नाहोमितस्याविधानान्नाजुह्वावचनेद्वितीयेनयत्रयत्रहोमापन्नजुह्वाद
नंतत्रतत्रोपभृदुपात्तेन सर्वत्रोपभृद्ग्रहणं प्राप्नुयात्। स्रुवाद्दाने यत्रतत्रापि धर्मो विधीयते द्विमान्मनिकंमात्राव
णप्राप्येव पक्षद्वयाद्दुर्ज्ञेयो विधिः। एवं पक्षद्वयेऽपि निषेकोयं धर्मो भवितुमर्हति। कुत एतत्। एवं पक्षद्वयेऽपि धर्मो भि
धानप्राप्येउपभृत्साधानविधानविधानात्। आघरविशेषेण विहितं सूत्रकारेण तथापि यद्युपपत्नीप्रोपाने
बहुकृत्स्नविशेषप्राप्ये। तथाहि। अथातोतिक्रमणमिति। अथातश्चाश्राववाणास्मिमादि इतिन एवं पक्षद्वये उपभृत्याक
नमपीति प्राप्तं। एवं प्राप्त उच्यते। एवं पक्षद्वयेऽपि प्रसक्तास्विदोपभृद्ग्रहणं। कुत एतत्। अतादृश्येनापन्ने नमुप
भृद्ग्रहणमुपभृत्कार्यं किं तर्हि चतुरवत्तार्थं तज्ज्यभृद्ग्रहणं। अथ पारशवेन चउपभृतीति न च तत्राप्युपभृद्गृहः समानलद
र्थः स्रुचो। पितादर्व्यामिवाहानेनत्र।। यादृत्स्नर्थेसमानयनं विशेषेः साचापिद्धति। नायन्तेतो विशेषो सिध्या
तो पिनलभ्यते। आज्यस्य सर्वत्र तुल्यत्वादुपभृद्ग्रहणमेव तु। विशेषोस्पष्टं ततो निनयवदवयवहारणमसंपते।। निमि
नमेकदेशस्थं सर्वदा एवाकरमतं। पदार्थसादानकालेनघृतहर्केषिपिपा।। मुक्तं। भाविन्याचबहिर्पोत्रनवाचोरुहितु
स्रतः।।२।। नमेकादशाख्यमा।। छंनां।। निमित्तके।।३।। वि।।८।। पत्रत्नेनस्नोत्स्यात्।। तेद्दद्वश्वापि।। अप्यतां।। सभवेतःसपात्रा

एम०
१५

नांसानुपादेवकर्माणि। आत्मप्रधानसद्भावेऽपध्मारणमिष्यते। पभृनात्मप्रत्ये कालेऽक्रौ वा संप्रतिक्रिया। सर्वथा
सतिसद्भावेधर्मेघावस्यात्रमाश्रीप्रवर्त्तन्एवंचसत्यवप्रद्धारप्रायेपवौनदृष्यति। अतएवजुहोतौनचान्द्रि। द्वेषं।
अतिक्रम्याश्रावणाश्रामेवप्रक्षरणकुतौविधिः। प्रवपनेवधृतिर्मपन्। द्विधर्मेनधर्मः। स्फूर्पेज्जातानांततोनंजतो
नवाऽउपभृद्धारणाप्रस्यादेकहृच्चाप्रवर्त्तते॥ ॥नाभिर्दृष्टोधारणं। स्रुचीएस्रावणात्माकृप- ।तिष्ठाने। खि
नस्यान्अतिक्रमणानंतरंहिचारणामाम्नायते। अप्यातोधारणस्येति। तेनप्रागाश्रावणान्नाभिप्रदेशेधार
णंकार्येकवोपवसवप्रक्षारधर्मस्तेनतिष्ठद्धोमएकध्यान्यपिभवन्तानाभिधारणाभिति नोकासंजयत्न
प्रध्यास्याद्वाकाश्यप्रदेशस्य। तस्मादुत्तरःसुपन्प्रस्येवैवधारयेदितिश्रवणात्॥ ॥प्रपाजानुमंत्रणमेकोना
मेकातस्यपोस्मांद्वेष्टियंचववयंद्विप्रमइति। अनुमंत्रणंवहृषिमास्यसंयुक्तंमंत्रोस्वाणंतथादूरानिप्रयोगा
दृश्यते। तथाद्वि। प्रथाद्देवप्राङ्क्षिःएन्द्रभिमंत्रयतइति। नचक्रियायाःक्रियमाणत्वंएमठरेव। स्विजिरेखि।
नवकारकाव्यतिरेकेणक्रियेत्वंधवंप्रपद्यते। तस्मान्निर्वर्त्यमानायामेवक्रियायांसम्यापारकारकाभि
मंत्रणंकार्यं। नेतरत्॥ ॥प्रत्यक्षवाक्रियायाःप्रत्यक्षहिवत्तनातिकाकारकाप्रयासावर्त्तुमपनेक्रिया। नच
नस्याववर्त्तमानायाएव। क्रियेसंबंधोऽनुष्ठान्भ्रपयोगान्नहिभुताभिमतोभिःस्रुत्रेण। तस्याभिप्रायप्रकाशनात्तैा

श्रौ०
१६

नुपश्चान्मंत्रेण मंत्रसंबंधनं कार्यं। अत एव प्रयाजे निर्द्वन्द्व एतद्भवति। एको मम मेत्यादिना। तं द्वैतत्स्वनुमाणानंतरं वि
हिते द्विष्ववन्मजनं पुनः स्वामिनः प्रधानत्वं स्वमीफलयोगादिति। अनुशाह्नस्यार्थ एवमुपपन्नो भवति। सर्वे
ष्वंगं जननं चात्रावैरिणो बाधनं फलं। स्पष्टं मम मेति पुंयोगः स्यात्स्वामीकारकस्तेन न संस्कारभावतः सत्रे कुर्पी
ऊह पतिः स्वयं॥ ॥एवं मिथुने यथासंख्यं। एवं मिति प्रथमप्रयोगान्मंत्रेण मकारेति दिश्यते। यथासंख्य
येव पुंवाचकस्त्रीवाचकयोर्द्व प्रयोगोगेण यध्वां मिथुनप्रयोगः। एमुत्तरसंख्यास्वपि द्वितीयादि प्रयोगः। मंत्रेण
प्रथा द्वौ मम मद्वैतस्येत्यादि॥ ॥न तस्य किंचनेति पंचमी पंचमाद्दोषसंज्ञत्वेन तु किं स्वामित्व विशेषाभावादिति
द्देशानुपपत्ते विशेषउच्यात। न तस्य किंचन योग्यानीति प्रयोगः॥ ॥त्रिषिमान् पचितिमान्प्रशास्त्रीब्रह्मसकर्व
स्मन्नादइ इति च। वशाद्वा यथ्याहं एवं। स प्रथमं प्रवाजमनुमंत्र येन त्रिषिमान्भूयास्त मित्यादिश्च पाणान्॥ प
यपिप्रयाजनुमंत्रणं वर्त्तमानेष्वेव भवति। तथापीष्टे ब्रूयादिति वचनान्निष्पन्नेनुमंत्रणं सर्वो। एकां हत्वा द्ध
पास्मित्याहारः। तवं पूर्वेणासंहितेनानुमंत्रणं विधानपृथक्कारः। प्रत्याशीर्योगादिदमपि याजमानं॥ ॥श्रौ
गांतनां चतुर्थपंचमाभ्यां स्वाहानान्। इदमिदानीं विचार्यते। किं प्रजाजाभ्यासे संख्याति ऐकेनुमंत्रणाभावः। उत
कथं विकल्पविन्मंत्रेणानुमंत्रणी या यथा चानुमास्ये षुनवप्रयाजं भवति। पशौ नेष्टा एत एकादश प्रयाजा भवं

एम०
१६

तीति। द्वादश्याभिपदानि। तत्रानुमंत्रणमंत्राणामभावादन्येषामनुपादृश्या दनुमंत्रणाभावे प्राप्त उच्यते। धर्मेति
दिश्यते मन्त्रयद्वार्थः योऽर्थमात्रिकः। प्रयाजत्वाविशेषण भवेत्तेनानुमंत्रणं मा भून्मंत्रविशेषो योचयान्तते नैव
सिद्धितः। प्रायतनानां बहुत्वेन मंत्राणां प्रमितेरपाकरणात्ति बहून्यत्र बलीयो यद्विविच्यतो तत्रभिन्नतौ संनिधे
विनियोजकत्वात्संनिधानेवाप्तानां चतुर्थपंचमयोस्तदंतएव निवेश्यमानत्वाच्चतुर्थपंचमाभ्यां मंत्राभ्यामनुमं
त्रणं विधेयं त्विनुन्यायेऽसंनिधिस्त्वत्र केवलत्वस्याभावात्। यत्र हि केवलाविन्नतयस्वार्थप्याप्यवस्तत्र संनिधिर्विनि
योजकः। तथाचाज्ञयेष्यादिधर्माणामाज्यधानादीनां। न चैवमत्र तस्मान्नसंनिधिरयं। नैषादोषः। विन्नत्वो
प्रयाजयाज्यानां कांडे प्रैषानुक्रमणे च प्रायतनप्रयाजानुद्रवणं कुर्वन्तीत्यतोऽसंनिधावितरेषामनुक्रमण
स्यपूः संनिधिः। न चैत एकाकांक्षयामंनिधेर्विनियोजकत्वं तच्च पंचमचतुर्थधर्माणां। प्रधानानां तएयेकाकांक्षा कथमसं
निधानाद्विनियोगः। नान हि सर्वत्राकांक्षैव विनियोगकारणं। किं चाकांक्षामात्रमास्त्रिवात्र प्रधानस्य प्रयाजस्य
प्रयाजत्वसामान्याद्धर्माकांक्षाति नान्यत एकाकांक्षयैव विनियोगात्संनिधिवमिव॥ ॥प्रथमचतुर्थाभ्यां वा यप्रथ
स्याप्यालिंगात्॥ वाशब्दः पक्षांतरपरिग्रहे। अथप्रमपि प्रकृतः शामा। गौकवाभ्या रियहणीयः। कमत्कृः। किं वाप्रमाणामि
ति। प्रथमचतुर्थाभ्यां मंत्राभ्यामनुमंत्रणं। कुतः। प्रमाणान्। लिंगादिति। लिंगं हि वचनांमकत्वादि। कथं तद्विनियो

श्रौ० जकंद्वातति क्रमेण। लिंगानतिक्रमशब्देन लिंगविशेषानतिक्रमउच्यते इति तत्र यथा लिंगविशेषानतिक्रमेण प्रथमलिं
१७ गानांते प्रथमेन चतुर्थलिंगाश्चतुर्थे लिंगांचैकवचनबहुवचने। एवं चेद्द्वितीयतृतीयाभ्यामपि प्राप्नोति। तस्मं प्राप्तम्या
न्तं निधनाच्च विशेषाद्व्यातिरिच्येह। नचैवं तिस्रोवेदी प्रमुखे चानुमंत्रणाभाव प्राप्नोति। विज्ञातो प्रथमचतुर्थयो
रेकत्वयोगात्। न्यायमपि दोषः धर्माणां प्राप्तिप्रसक्तिः प्रत्नतो खचिन्त्यते। प्रत्नतावदाप्ति लिंगेशिष्यं बहुत्वं प्रथमे
नः। तेनानेकत्वयोगिनः प्रथमो नेकत्वयोगिनश्चतुर्थेन॥ ॥सर्वाचोत्तमेनोपापि वान्। वाप्राक्रो मोपूर्वपक्रम्पा
दन्नौ। पञ्चकं चतुर्थपंचमभ्यां प्रथ्यमचतुर्थ्याभ्यां वेति तदुभयमप्यनुपपन्नं। कुतः। पक्रांत रेभ बलप्रमाणं तरसङ्घा
वात्। किंतमक्रांतं उत्तमेनानुमंत्रणं हार्वषां। किंच प्रमाणं उपपि वान्। उपपुनः पुनरेतिउपाधी। सार्वहि द्वः प्र
भतपः पंचमसमुपपंजि। एवं सं भावाः तथा हि चतुर्भिरष्टे उमा च सारद्धाए। तनस्तछत्बाने। ताम्भिन्नपी पूतत्तमो बुद्धो
पद्युमा। तत्तच्चोषाषानक्राषज्ञिए। छत्तोप्पक्रानपतिपुनस्तद्नंतरमपष्य। छचतुर्नरेणो क्राल्पतइत्येवं सार्व
तस्यैवख्यानमा। छंतस्तद्धर्माणां भवंतीप्पत्तमे नैवानुमंत्रणीयाएतत्स्तानाप्ति तील बउत्तमेनापियोगुणः। तख्वान
लाभाश्चमेपिलभंतेतद्गुणान। पिश्चयवोपापिनत्वेनेविकर्तुपंचमंपज्ञिं। नक्कमत्रोपन्नोसंख्या। निवेशाभेदबोधः
कः प्रकरणेपरौ संसंख्या पुक्रंतकांक्रनि। संख्यांतरं भिनत्तेषा कम्पपूर्वसमाप्ति। तावद्भेदप्रतिन्नेनद्विन्नावतिरेश्यतः। ए०प०
७

प्राप्तंसंख्यांतराणां हविर्विशिष्टं श्रूयात पुनः। योज्यमानेन माहूर्वापि माहूर्ज्जायात ध्रुवां स्वरूपसंनिविष्टिपमुपमर्द्द।। स्व
रूपेहृता। ततो नवादिसंख्यास्याप्रकारान्तरतो विशेषात्म्यष्यात्। अखेन्नतीत्यान प्रकारः सोऽभ्युपेयते। अयमणीपसंख्याना
भ्यासः पंचमस्याधिकोपपत्तिः। न ह्यनभ्यस्यते संख्या पूर्यते विन्नातिष्कृता। एतावाम्संमस्ते ततेसर्वेतिमुपाविनः। तस्य
रूपन्चमापन्नास्तद्धर्मांस्याप्यतो मताः। ननु। अन्यूनाधिकरूपं पङ्क्तिप्रत्याप्योऽज्ञात मशं। होमेष्याद्विव्याद्वप्यस्यान्न
व्यायमार्हश्राः पुनः। रूपान्यन्वाद्देवतानां भेदेनातोऽस्त्वनेकता। न दोषोऽभ्यस्यः तपागो गुणभेदपि हृत्कृवरः। रूप
अवपलंपाप्यपद्यप्येतौ गुणोमतौ। देवताद्रव्यमनयोः कारकन्वा विशेषतः। कारकांतरयोगोऽपिप्रयाजपङ्क्ति
रेवतः। योसर्मास्यावमाद्देवद्वाह्नापणोक्षुनिर्जगो। गुणभेदेपिसंपत्तिः एवंवाभ्यासतो मता। अनतरवान्तरान
प्यसिन्नभ्यांस्तउपपद्यते। न वाञ्यान्ननवत्तेप्यपूर्वं रूपङ्क्तिपापुरः। न वपंपंचमाभ्यासो हिस्पादेककर्मता। नदा
भ्यासविनाभ्यासोऽस्मात्सर्वाभ्यासङ्क्तिपापुनः। न दोषोऽयापुनाश्नात्रिः कर्मणामिहावाचनोऽनन्यभ्यासं समाप्तिश्वस
र्वाणानां पतनस्तनः। दुष्टः श्रावर्नतेभ्यासोनांगसंघेनयो। जितः। एवमर्थद्वयं हृतोऽयवाऽम्यप्रकारतः। वैतानां
याग्रसंधाजउमापीयंच भस्मयत। द्रव्यवासाप्याचम रणंपस्मावनुस्कौनसमर्थना। एतदानुंसत्त्वे पत्नोऽन्मस्य विन्नारी
नाप्यपंचमः। समर्थः सर्वहानापश्राणी याज्येषामान्येपिप्रयाजन्चेतमेवमुपपद्यवति। तदभ्यास्यातरूपकाधकंस

र्भिष्ठमर्पणं। पंचमीति वक्ष्यामीप व्वानमस्मैदद्दौस्वकं। अथवा वैकृतीभावनोत्पन्नाशंकया स्यात्तीपदा। अपकृष्टंमात्मनः
प्रान्तिस्तं। निष्कावुपदेशतः। भावनः। श्याव्रजमंशप्रपञ्चर्ध्यमा। तिद्देशंपदातद्वा। योज्ञितैः प्रान्तनंतकं। द्वितीयणसंघप्रप्ररकं। ते
नतद्दृत्ततोज्ञां। तिएकांह्रूंपधानकं। ततस्तन्हो निष्कोसंपापागा। नास्त्याम्युपेक्षितः। निराश्व्यपस्तमाकांहन्त्याद्दृष्प्या
मंचमंगानः। अघतंत्रापतः सर्वेसमर्थः। पंचमस्तनः। उपाघाशएणार्थेपहाद्दोधर्मान्दृदोनुसः। मंचमोतिशएणो
पंस्थानेनाप्यपसरेवपत्र्॥ ॥एतमनुक्ताभिघारणंकृत्वापोहविषउपभत्स्थांल्पाज्ञंतरच। एत्यागान्यवेदेपश्चारजुद्धा
जौहवेनाज्येन। नन्वभिघारणंजुह्वाज्ञापते। ततआज्येन। भिघारणंकृत्वा या हविषआज्यस्थाल्याज्यपुरोडाशा
द्दीनांकार्य। उपभनश्चैतत्रूपभद्दान्तस्स। यत्नुकैश्चिदुच्यते। कृत्वादीनांग्रहणमाज्यस्थालीकृद्दाहार्थमिति। तदनुप
पन्नं। हविःशद्वेनस्थाल्याज्यस्याभिधाहणाद्दा। नवाएतत्कस्यैवनदेवतायैहविर्गृह्णाद्दिशातिपदाज्ञामिति। तेनाज्य
मपिस्थालीस्थंहविःशद्वेनगृहीतमित्यभिघार्यं। अपपातयाम्नो। यातयामार्थमभिघारणं। यातयामन्त्वंवाज्यस्था
लीएहितानामेनपंचमेदेवताना। विषद्वाघाराणि। हृत्तदर्थानांहविषांमच्छन्नमभविनयातयामत्वमुपसंत्तमनेनाप
नोद्यते। नचाज्यस्थाल्याज्येज्ञमानदेवतासंकीर्तनंपंचमेस्तीति नयातयामतास्यतेनतस्याद्दाघायाभिघारणम
प्यतिरिक्तमितिचेन्न। नसंकीर्त्यमानादेवतानांआज्यस्थाल्याज्येनेज्यमानत्वान्। उपस्तरणाभ्यांकृत्वाप्यायनेनवा॥ अ

यनतन्मा क्रीयाया साधनं। साधनसंस्कारद्वारा यागसाधनं हि अवदानं औवमास्यं वानेन सांक्रियानानैतन्ना चतुरव
त्तं सवमक्षाएल्लनद्वैवतु त्वतं भवदानसंयोगात्। अवदानसंस्कारो हि यागसाधनस्यैव द्रव्यस्य अवदीयते इह
तेनैनेम्पवदानैर्[illegible]। द्रव्यरूपाण्यस्यैतद्रूपं। यत आह। तद्देवानां स्वद्रव्यतद्ऽनि अज्यस्यापि न निज्ञनने नावदीयाय
त्रिसाधनत्वेन प्राधान्यत्वं। तस्मात् आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोवदीपाश्चोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति सेघाज्ये
न मिश्राद्धविर्हूयते। निरपेक्षपक्षएण संस्कारमात्रोपयोगाभिघारणा अवदानात्संभवेद्यपीति पञ्च्यते तन्नि
रस्तमस्यपरश्चानस्तपते हीयं हविषाहुतिर्यन्तमानं संयन्नेनाज्येनाभिघारणात्। अपयं च हविर्यन्न आज्यस इव सीधं
न एवानतन्नाज्यासीव प्राधान्यं। येनाह स आज्यस्योपस्तीर्यैकपकम्पद्विवा आहुताहो माहुतिर्वामात्याहुता ति
रम्यानतन्त एषा केवली यस्यो माहुतिरेषे वाऽस्याहुति र्यद्धविर्यन्तो पलम्यमुस्तद्दाज्यमेवैतत्करोति तस्माद्धभय
न आज्यं भवतीत्यभिंत आज्यप्रग्रहणप्रयोजनं पुरोडाशादेरज्यभावापत्तिं ब्रुवती यागसाधनमाज्यमेवेति ग
म्यति अत एवोपस्तरणाभ्यहेनप्रयमावस्थितं। नैवावदानाभिघारणं सर्वं प्रदेशस्य नेत्यथापुरोडाशावदाननिधा
नेऽस्मादेवं तद्भावापत्तिः स्यात्। साधनद्वारेनोद्दिष्टमाहुतानांप्रवास्थितं। नेनाऽस्यैव मुख्यत्वं हविर्यत्तो पशो
स्थितं। यद्याज्यस्योपस्तीर्यैस्फुकाह विषोवदायेति यप हितपते। तस्मात् माहुत्या विशेषतः। यथा कौटिल्यो नपि

नाब्राह्मणभोजनीयाइति। अतएवांग्याप्रधानर्देवतायाविषयपचान्हुतनएंघातपामन्त्वमस्त्वजातमितियेनप
त्संस्थापनमजनिघृतेनाप्यपनायमानस्थाल्याज्यस्याप्यभिघारणंप्रयुक्तनर।मतश्चशब्देनहविःशब्देनवाज्य
स्थाल्याज्यमुद्दिश्याभिघारणंसूत्रितं।पशुध्रुवायाहविषइत्यादितिक्रमार्थ्यं।प्रधानाप्रधानयोःप्रधानेसंप्र
त्ययइतिन्यायाद्।नाज्यभागप्रयुक्तंध्रुवाभिघारणं।किंतूपांशुयाजप्रयुक्तं।।तेनपुरोडाशोत्तरकालेप्राप्नोति।
अथवाज्यभागप्रयुक्तमपिस्याच्चहिंकालभेदात्पुरोडाशाभिघारणमध्येपुनःप्रयुज्येतोयांयांशुयाजद्रव्यसंस्का
रार्थंतस्माद्धावत्तिकमिदंक्रमाभिधानमितिनार्थान्तरेवान्तिरतः।इदमिदानींविचार्यते।तेनैवपश्चात्सर्वहवी
ष्यभ्यघारयतीतिगुणविभक्तिनिर्देशाच्छेषस्यहविःसंस्कारार्थता।उतोपयुक्तस्यप्रतिपादनाकांक्षायांहवि
रभ्यपप्रतिपत्तिःसंस्कारशेषद्वारेणेति।किंतावत्प्राप्तंहविःसंस्कारइतिब्रूमस्तत्रद्वितीयानिर्देशात्क्रियायाहिह
विर्भिःकश्चिदतिशयःआप्राप्यानसवहविर्निर्देशात्सर्वजनकःपरमापूर्वोपकारकरत्निहविषांसंस्कारोनतएव
शेषस्याक्रियायांप्रतिसाधनयोग्यान्द्गुणविभक्तिरुत्तीयाते।अतःपशुपुरोडाशसंगतसाधकाण्येतत्प्रयाजाना
मपिसाधकत्वेषांसंस्कारार्थतोहवरुद्वापनमितिप्राप्तेब्रूमः।प्रतिपत्तिर्ध्रुवंकार्यस्याप्रयुक्तद्वशेषसंस्कारातिः।अप
द्रव्यगुणस्येहसंस्कारेकिंनिर्वैपुनेन।आज्यभागप्रयुक्तात्मेशेषोपावमयंभवेद्यतः।ननुसर्वद्रव्योनेनेतसिद्धमतंष

रं तृष्या शेषोन्यस्य समाम्नानं किंपांतं प्रयोजयेत्। उत्पत्तिविशेषस्य चार्थे सर्वहुतोक्तितः। नैवं सर्वहुतेप्यसिद्धिश्च
मेव तु लेशतः। शेषशब्दप्रवृत्तिः स्रुवणकलेन तु वाधितुं। तेन निर्गामिनी ये जः संस्कृता हविषः खलु। नन्वेवं लेशतः स्या
नं मतिपाकनंतरे। भवेद्वैतिसंसर्गः परिहर्त्तुं न शक्यते। सत्यं। शेषत्वं घद्भूतत्ववचनान्प्रतिपन्नितः। गातं पद्द्व
शिष्टं तद्रूपमेव न शेषभाक्। नन्वत्राप्यामनं स्य ष्म पातयामकारणं। श्रुतेश्श्रुतोक्तथ्यं न स्यान्मंत्रकारेण हवि
षामयं द्वितीया श्रुतितो वोधः प्राधान्येन हविषां यतः। न तीपयागुणत्वं यदा स्यात्प्येहमतीयते। नार्द्दष्टकाल्पना
द्रे यो दृष्टे सति यतो महान्। तेनात्र परिणामः स्याद्विभक्तो रर्थयोगतः। श्रुता वाक्यापनाकृकं तस्तोतिप्र
तिपादनं। न स्वार्थेन त्वमाणांस्या द्विश्रुत्येकवाक्यां। अर्थवादत्वमतेषां संस्कारेणेनोनाप्यते। पावंतिसंति
रूपानि तावत्यामभिघारणं। कर्त्तव्यं तावता दृष्टः सर्वोप्यर्थः प्रसिद्ध्यति। ककं संमतपक्षो येतीषणाणीयो पद्धेहितः॥
रेकस्यं प्र्युमभिप्रेतं हविषामेव संस्कृतिं। द्वितीयाप्रयुतिसंयोगा द्ववींषीति प्रधानता। प्रतीयते हविषा स्रेक
रणं चेत्स्फुटं यतः। अवघातघ्न योगेन तमवर्थेन योगतः॥ न येदं वैहविर्यत्त इति प्रक्रम्य कथ्यते। नाग्रे हीम
भिघारस्य प्रत्युक्तोर्णाज्यभागावयांवेति चयामा। प्रयुक्तमभिघारणं। उत्पत्ते व्यारितंनेन प्रयोजकं स्थ्युक्तेः॥
आभिघारणामाकांक्षा संस्कारे द्रष्ट पत्नयांपस्तुप। श्रुतेर्वाक्यादेतद्वाध्यसर्वत्रा प्रातिपादनमिष्टं वैसपद्द्वद्भ्येवदी।

श्री०
२०

हृष्या। प्राप्ततेरर्थे निष्पन्ने संस्कारो निश्चितस्ततः। दृष्टार्थसंभवे चेन्न साध्यो दृष्टपरिग्रहः। विविक्ततां कथं दृष्टे
होमेनापेक्षणाद्यदि। किंच स्पस्कवौ नैनतस्याग्ने पात्रावदर्शनात्। अंगाज्यं वा तत्र संचोत्पत्र ध्यानेनान्यभागा
घ्रः। अंगाज्यं किं न शिष्टं स्याद्वोस्यान्तपत्नध्यानाकैः। द्विविधामभिधारे पिनिःशेषवं न ज्ञायात। वस्तुस्वभा
वतो वश्पंति चेत्मेव हिसंस्तवा। नच निःशेषता कार्पप्रग्रहे विनियोगातः। आनादिष्टग्रहश्चसा सर्वापि
।विप्रवाकतः। अनादिष्टग्रहश्चास्प धाम नामेति मंत्रतः। जन्नदनादि विज्मस्प रूपेणैवेति शासनतः। स्थाली
स्थचेदनादिष्टं तत्राप्येवंविधश्रुतः। तदन्यच्च पात्रादिहापानमनादिष्टं शक्कोति न विशेषेतुं। दृष्टोर्थो तो नक
ल्प्यावं पाप्यभूस्रुति पीडनैः। लक्षणादूषमप्येवं न भविष्पति दोषदं। अर्थात तद्वपंकल्प्यं कल्पनाज्योस्या
पन। अभिधारणानस्तस्माड्न्याद्यो हविषांग्रणः। प्रमाश्राशार्वहोमेष्वाहूनाशेवास्रमर्थना। शेषस्यान्य
न्नदाला हुमाज्यमात्रं प्रमाणान। जुह्वामान्नं परिशिष्टं स्कूतितो न नुलभ्यते। पारिशिष्टेन संस्कारस्तत्कथं
चस्प संग्रहः। नछ्रन्दतश्शाक्कं स्पान्। आज्यौ हवैन विशेषणात्। न दोष आज्यमात्रस्प वाक्पशेषात्मतो। तितः।
अप्यातख्यामन्याज्यं व केवलाज्येन संस्कृतेः। न तथा मन्नाह्लुतिर्नैव प्रयोगापि परिग्रहात्। अशेषास्विष्टकृन्ना
म्नान्सूक्तकाए भिध्यानतः। संस्कृतिश्चाप्पपाठाच्च संस्कारस्त्वं प्रकुरंपतः। पस्पकस्प च हविषोवघाति खिष्टं तत्त श्रुतिः।

एम०
२०

निःसंदिग्धं करोत्येवं संस्कं स्कारोऽग्निपसंक्रान्तिं। पा। मर्शनमाध्येवपक्करोत्यकृतं स्वचा। मध्यं आग्नेयस्यापूर्वं हवि
षामभिघारणं। भूतोपयोगान्नानेन संस्कारोपयधर्मेत्याज्ञात। प्रतिपत्तिः सदृशो येनिकाष्ठावबनाद्यन्तः॥ उकृष्ण
तंत्रभावेनविहितैः संस्नवाहुतोस्तन्त्रेण संस्नवात तस्माद्द्रुवेनोपादियपते। हविषि जाग्रति तेष्वत्र तस्माद्देवप्र
तिपादनं। न हि निःशेषतः शाकाभ्यास्यासेकौ हविष्यपि। प्रतिपत्तिरतस्तत्र संस्कारो हविषामिह हविषामि
ह। पशौ पशुपुरोडाशोभिघारणं न्यासमिष्यति। प्रयाजशेषं निधिस्थैर्यसंस्कारेयं प्रयुज्यते। प्रवृत्तौ तत्र दृष्ट
त्वाद्वो सकलस्तत्रशक्तिमान्॥ ॥ आज्यभागाभ्यां चरन्त्याग्नेयेनाग्नीषोमीयेन। आज्यभागाविति कर्मणो नाम
धेयं। द्रव्यवहारेण्वमाज्यभागाप्रभृतौऽतं तमेकरस्माद्धि। अन्वर्थसंज्ञा वेयं। ताभ्यां चरन्ति प्रचरन्ति तावनुति
ष्ठतीत्यर्थः। तत्र देवतामाह। आग्नेयेना। अग्निपारोनसोम्येन सोमपारोन चरन्ति शब्दोपज्ञातो दृष्टआज्याघु
पुरैवैतेन हविर्भिः प्रचरन्तीति यजतिवारामाएकानादाज्यहविष्कत्वात् ध्रुवायाः आहवनीयपपननयो ध्रुवा
याइति पारिभाषितत्वात्। अतएवतिष्टद्धोमवषट्काराप्रदानयात्यापुरोनुवाक्यादिवच्चां ततस्थानुब्रूहीत्या
दिपुरोनुवाक्यार्थप्रैषणं घपि न चानुब्रूहीति पुरोनुवाक्यार्थप्रैषणं किमवदानग्रहणात्प्राकृ किंवागरहमा
णे पुराहीतेषुवाग्ग्रहणात्प्रागिति विमृशो विनूता च नु रत्निर्दर्शनात्। अध्याहार्यपेनुब्रूहीत्याग्नेयमाज्यनागाः

श्रौ॰ सहदक्षिणया सौदनस्य सर्पिषा सेचनाद्यनुष्ठानस्याभावद्वापीति। तथा अग्नयेऽनुब्रूहीत्युपक्रम्य प्रसक्तत्वात् एवमादिन
२१ नुसहोत्रकालयोरपि दृश्यते। यथा वपायां ब्रवघन्त्या हाग्नीषोमाभ्यां छागस्येति। पुरोडाशे च सूत्रकार एव म
न्वाह इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्येति। तथा पशावन्त्ये तु सर्वेषां। पुनस्तत्रैषां नाचघेद्यहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य
हविष इति। समं। वचनादेतद्भविष्यति। ननु विपरीतं कस्मान्न भवति। न। अनन्यपरत्वात्। पशौ पशुपुरोडा
शे च नार्थान्तरे तात्पर्यं अस्यैवार्थस्य विधानात्। उभयोर्वचनैर्मानचंयोगापघेस्मिकारणं। क्रमार्थमेव पयो गोपिवा
वनं वरमं पशौ। विधत्तेन तस्य चेतनान्वितं प्रकृतेरन्तः। साकमेधे तु अग्नीषोमपक्षौ शिदक्षिणोत्तरे ऐन्द्रपौरुषा
दानन्वितं तदन्नत्वानुगम्या पुनः स्थाल्यां प्राप्रणं वा। तेन पुरोनुवाचनमवदानं च क्रमप्राप्तमन्वयप्राप्तमेवान्वय
तदिति प्रकृतौ पूर्वमनुवाचनमस्तीति। अन्यत्र। तस्मात्पूर्वमनुब्रूहीति। देवताकेवलं न द्वियागोऽप्येवं स्वयं योगात्। स्वा
मित्वं देवतायाश्च यागेऽपि न विरुध्यते। एकतन्त्रे द्वयोरेकं प्रमाणं ब्रूते। यागो तद्देवमेतत्॥ ॥ चतुरवत्तं सर्ववषट्काराणामस्तु
म्। आहवनीये यजतमोरुषा या इति हविर्मात्रमुक्तं नावदानपरिच्छेदकं तदर्थमुच्यते। सर्ववषट्काराणामानुकृतिस्तु
चतुरवत्तं होतव्यं वचनात्। इदं चतुरवत्तं भवतीति। न च अवदानमात्रसंयोगात्सर्वार्थं भविष्यति। नेतत्। यजतनुप्रक्रमा
दुत्तरश्चेदं वा अनुवाक्यया याज्यया वषट्कारदेति यज। नियमोऽग्नीनां संपादनं इनात्। तेन सर्ववषट्काराणामित्युक्तं। नचैवं तदही एम॰
२१

नैतु सन्नेन प्राप्नोति। अवषट्काएकृतिचात्। ननु प्राप्स्यति। पौर्णमासधर्मा जुहोत्यविशेषादिति पुनर्विशेषातिदे
शात्। ननु नाम्ने विशेषातिदेशः सामान्येन सर्वपौर्णमासधर्मप्रापकत्वात्। अन्वर्थलोपाद्युक्त्या विशेषनिषुवं
भविष्यति। नन्वेवं लक्षणे विशेषनिषन्नेपि वाक्यविशेषो बलवान्। न स्यप्राप्त्यन्नपन्नपातावा। पष्याप्यपाज्ञादिप
रिवर्जनेन शेषपदार्थजाते प्राप्तितेपि अर्थलोपविरोधप्रम्भांकेषां वित्पत्यपणो पथ्या तत्रैव जुहूपभृद्राज्यग्र
हणां न निर्लेषु कंरनपेषणादेस्तस्माद्स्यापि तद्विपपप पर्युदासप्राप्त्यानवनुर्ग्रहीते। उच्यते। वषट्कारात्पेत्यान्या
वेश्च नुःसंख्या निषीजने। वषट्कारस्यसत्त्वात्र स्थानापन्नद्रव्यपरिश्रयते। कथं वषट्कृते होमो जुहोतीनां भवेदिति। स्वा
हाकार एव वषट्कारं उपक्रम्यो भ्याननतः। स्थानापन्नाद्दानानां चनुष्वुं लभते प्रहोमो। यजतिचा। विशेषश्च हेतुर्वेनो
पवर्णितः। वषट्कारे एणमीमांसितिस्मंतापांस्वत्वन्नएण कास्याः स्वरूपमात्रं प्रपद्य वषट्कार एव तं नु तन्न। तस्मान्न
जुहोतीचनुरवन्नमितिसिद्धं। श्यात्रमुद्दिपकल्प्यमितिचेन्न। अवदानपावदानात्रा होमः। कर्तुं न रन्ते। संततवि
धानात्। नेतावदेव पमाणितं तन्तं न स्रुक्कालेमाद्पव्यकरणाभिधारणो किं न भवतः। येनोक्तं। स्त्रुआज्यस्पोपस्ती
र्य। इहेह विधौ वदामाप्योपरिष्टाद्राज्यस्याभिघारयतिस्त्रक्कीऍम्याधे तत्पोराज्यमिति। अवदानविकलतीत्र एकाल
मुक्तं। तेनमवदानाघंतयोराज्यसर्वविदानेषु भविनव्यमिति। उच्यते। सम्यं संततभावो पःसर्वत्रनवाप्यते।

श्री०
२२

ग्रहणो हविषां तद्वद्दवदानग्रहेष्वस्तु । चामुख्येष्वाग्नासांतस्तं वचनप्रापितं तुल्यसमवायेसाम्यान्मपूर्वन्यायेन तद्दोषोपि
प्राप्तमिति चेदवदानाग्रहणेपि तद्भवन्नन्यपदार्थांतरं वारयति । ननु नैलम्यादार्थांतरमस्त्येवोपकारकमेवं तर्हि
सर्वत्रोपकारिष्यतिविज्ञानीयेव्यवधायकमितिन्मापादावदानत्वाविशेषादात्मावदानस्यापिनव्यवधायकत्वं
स्यात् । तथाप्यवदानानामात्माच्छपादशादात्मावदात्म्यावदानैर्व्यवधानमेव । तथापन्नउपस्तीर्यावदायाभिघार
यतीति । उपस्तरणाभिघारणाभ्यामवदानं पृथगपदिशति । तेनात्मग्रहे पर्यंतस्तेवाहमेत । अपि च । उपस्तरणे
सम्नृतं सर्वावदानेः पृथ्योवेत्म्यपस्तीर्येतिन्कृत एवशास्त्रार्थत्तिर्थासर्वावदानां निभिघार्यातोप्यवद्भ्यामिघाय
तीत्येतदपि सिद्धं । तस्मात्सकृदेवोपस्तरणाभिघारणे ॥ ॥ अनिष्कापामवदायावदाय ध्रुवामभिघारयमाप्यायमत्तां
ध्रुवा हविषा घृतेन यज्ञंयज्ञंयत्तं प्रतिदेवयद्भ्यः सूर्यायपृथु ऊधो अदित्या उपस्थ उरुधाराए पृथिवी यज्ञे अस्मिन्निति ।
अवदानग्रहणसामर्थ्यात्रिधाने प्रासेववचनादनिधानं । यन्निधायावद्येयथावाहनमनार्थेदेवं न द्वितिनिंदार्थवाद
नुमितमित्य । निधेश्चावा । निधानमकृत्वैवावदानंगृहीत्वागृहीन्वाभिघारणं । चीस्नेयमेकस्मिन्नेवपात्रेप्रथमवदानग्रहणं
मभिघारणात्प्रास्पर्ध्ये । कुत एतत् । सवचक्रारणस्तु चतुरवदानग्रहणविधानसामर्थ्यात्तन्नहि चतुर्गृहीतेनन्यमानेसन्नंतदभि
घारणात्मकं वस्तु वैराजभागाद्धपमभितिनिष्पद्यते । प्रतिस्रुक्तग्रहणमभिघ्यारणोनुपावद्भृपाहीयन्ते । नावत्सर्पितरनिश्रुवस्थन्निका

एण०
२२

मर्थ्यकत्वापि ध्रौवाज्यस्यनाप्येनीति प्रतिस्रुवग्रहणमभिघारणं प्रतिस्रुवग्रहणमितिवक्तव्येवदापावदायेतिपङ्क्त
ते। नत्वाज्यग्रहणस्याप्यवदानप्रकृतस्यार्थेतेन यत्रप्रदेयत्वेनावदानं नयास्याग्रहणंतत्र ध्रुवायामेवाभिघारणं
च। अतएवोक्तमाहवनीययजनयोध्रुवायाइति। आहवनीयेयजतयः पत्नीसंयाजवर्ज्यास्तेनाहवनीयेन
इज्यमानानां प्रदानाङ्गद्रव्यं तत्सिद्ध्यर्थं तत्र ध्रुवायाउपादेयमिति प्रधानयागोपलक्षणार्थं यजत एव। अत
एककर्तृकंपाकं विततत्वेनेडादीनां प्राप्तं सत्त्वमात्रेण ध्रुवाग्रहणमाशंक्यत इडाप्राशित्राद्यर्थं श्चेत्कृ इति न
त्रकिमुच्यते। यस्यसत्त्वाद्यजनिसाधनत्वं। तस्मात् ध्रुवायाएवयजनसमर्थ्यमुपलक्षणाद्यपि ध्रुवाभिघारणं वा
प्राप्यतामितिसर्वत्र। नचोपलक्षणाद्याज्यसंस्कारमात्रमप्रधानं। भोजनादिवदनेकविधद्रव्यसाधकत्वाद्यागस्या
स्याभोजनं भक्ष्यभोज्यपेयादिसाधनमेवं यजनमपि पर्यंशक्त्यतिशयप्रयोगासंस्कारिद्रव्यं दुःखाद्दुःखाद्धुंकारंभो
जयतीतिमाहानयएव आज्यस्यपिनप्रदेयद्रव्यतात्याज्यते। ननु योज्यामितिमपादशास्त्रसाधनतामाहाने
हंद्रुत्यापाशीलनमस्यार्थीनाभ्यवहरणमात्रं भक्ष्या। द्विविधिविशेषभोजनार्थैःसाहचर्यात्। तस्मादाज्यमव
दानभूतं तदुपलक्षणादिलब्धसंज्ञं तत्प्रादयमेवसत्त्वभावत्तः स्वादुजननमश्नाति किम्प्रयोगासंषषपुरोडाशाद्यवदान
संस्कारोनीतितन्तदर्थत्वेनतद्गुणान्व। मितियजनिसाधनत्वेन ध्रुवायाएवग्रहणमिति॥ ॥अनुल्लहीमकन्नाप

क्री०
२३

व्याहरेद्धोता वा आश्रावणात्॥ भो नेनु द्रवणं कुर्वन्विधन्नो वा वनादिकं अनोम्पद्धावनाहीनां नास्तिहत्त्रे विश्मयकं अ
नुज्ञ होत्स्क्का नापव्याहरेदित्यनुब्रूहीति ब्रूयादित्स्क्वाते। एवमाश्रावयेत्त्वमाश्रावयेद्धपकुर्यादित्याद्यपि
विहितो वदिनव्यं। आश्रावणं च प्रजतिष्ठानागात न कर्तव्यं। श्रुतावतिक्रमणे धर्मानंतरमाश्रावणे धर्माम्ना
नात्। अनुब्रूहीत्युक्त्वा आश्रावणं प्रावन्न ब्रूयादध्वर्युर्होतानाच॥ ॥ आश्राविते ग्नीदाप्रत्याश्रावणात्। प्रत्याश्राव
णं कार्यमाग्नीध्रं ब्रूयात्। आश्रावणानंतरं॥ ॥ प्रत्याश्राविते ध्वर्युणा होत्रे प्रैष्यात्। होतृप्रैषोपजेति। तदभिव्या
प्यध्वर्युः पुनर्व्याहरेत्तस्मादाश्रावणमारभ्य॥ ॥ होतृव्यपवृक्ताणेन। यजेत्युक्तेव षट्कारं व्याप्य होतानापव्याहा
रेत्॥ किमिदमपव्याहरणमपप्रयोगोः ऋणाद्वीयं व्याहरणमिति प्रावत्। एवं नहि प्राप्तधीयं व्याहरणमीर्वाण
वा एषा अविहिते पि मंत्रे दहिते चानतनापरायो भविष्यति। नैतदेवं विहितो वा एणं विनामंत्रा घक्वा एणमप्यप
व्याहरणं प्रतादपप्रानं व्याहरणमपव्याहरणं। प्रहो हितनदा अपच्चेनश्रूयते। नेतपत्तो पकाकव्याहरणेनप
तत्त्वदाश्रितो भवत्यव्याहरणेन तत्तो पैति तस्मादपव्याहरणं। प्रहो हि तन्तदा अपवृज्यते नश्यते। नेन प्रहोपका
रकव्याहरणेन यत्तत्त्वदाश्रितो भवत्यव्याहरणेन तत्तो पैति तस्मादपव्याहरणमपवृत्तं संवत्सरं द्रष्टुं वा एणं। ततः सं
स्कृतमपि नोद्धार्यं तत्र ग्नीधं यजत उपावर्तेत तदनिश्रवणात्तदाश्रितं तेन। अनपव्याहरणं वस्तुनिः सो नुब्रूहीत्यादे॥ ॥ सोमे

एप०
२३

वन्नहं गृहीत्वोपाकरणात् । अधिकारः स्रुचः पत्नीवन्तो हि । सोमभ्यासोवान अपरआहोतेन ग्रहेग्रहणमात् । एष आउपाकरणं स्तोत्र
म भ्रेषणं ॥ ॥ उपाकृतमग्नानात् । आहोनर्प्रैषात् । उपाक्रान्त आरंभप्रेरणोजातेउद्गातारोनापमाहारस्रुएहोतृप्रै
षात् । एष्वोन्नमेतिकालपरिहापनार्थं उन्नमाएषासकृ । आत्यातः शंसनकालहत्तिपद्योतुर्लीपनमपमेवहोतृ
षेप्रैषप्रसमभिमाप्य ॥ ॥ होतावषट्करोति । कृतमाप्सोनं । साषेअहंगृ हीत्वा धुर्युर्गोपआहारं दोपाकरणादिसा
दो सर्वमेनतन्नुतं ॥ ॥ आग्नेयमनुपूर्वाह्णे आग्नेयंपागमन्येत्तरपूर्वाह्णेतुहोति रैशानकोणे ॥ ॥ दक्षिण
पूर्वाह्णे सौम्यं । मस्तो मादवतं दक्षिणपूर्वाह्णे जुहुयात् । आग्नेयं च कोणे ॥ ॥ सामिधेनमेवा । आम्नातत्वगोत्रेनु उम्या
त्राउत्तरपूर्वाह्णे । हेक आग्नेयमात्स्यभागं जुहोतीति मरुत्पत्नीएव सामिधेनमं मन्येततदाज्जतोर्जुजुपाद्दिमि
भपमपि विहितं ॥ ॥ हविर्धाने प्रकोचावनीतिवावचात्र षः ॥ ॥ पुरोडाशावंतरेणाग्नीध्रोमात्उपाभ्यांजस्सापुरो
डाशपागापीर्मध्वे अग्नीषोमीयउपाहं ध्रुपात्तति । आज्यस्यावदानैरेतएव ध्रुवायाः स्रोपमेक एवमाज्यः । अग्नी
षोमयोर्वाज्यस्याग्नीषोमयोः पुरोडाशस्येति तुल्यचश्रुत्याएतेपि सामिधेनमएववशाहानुरन्तेः । पत्नी एवस
मिधेनमंमन्येतन दाहुतीर्जुहुयादित्याहु । तस्मात्रसंबंधेनसामिधेनमचविधानात ॥ विस्पुनामावपक्षपाहो
त्रास्नानात् । अमावास्यापाविस्पुवंतउपांशुपयष्टव्यः । नाग्नीषोमे ॥ नुकृतः होत्राम्नानात् । होतुरीदं हौत्रं अध्वय

यनेकमेव॥ तत्र मर्यादया परं परो याज्यता वेद्यपचस्यादिदं विष्णुरिति। इदं विष्णुर्वषट्कृतेनेति स्मावितिं वैष्णवस्यनुपाणि
वेति। यद्यपि अविशेषेण विकल्पः तथापि प्राग्पूर्वफालपाठादिदं द्वायपत्तेण एवायं विष्णुविकल्पः॥ ॥पा
वद्द्वविहत्तराद्धीक्षि ष कृतः। यवदृवधारणं इति पावं निहवी ॐ फ्रितावतां उत्तरप्रदेशा। स्विष्टकृतो वदेयं। सवा
उत्तराद्धीदृवद्यतीति वचनात्॥ ॥ तत एव होमः। तस्मिन्नेव प्रदेशे सोपि कर्त्तव्यः। उत्तरार्द्धं जुहोतीति श्रवणा
त्॥ ॥ नाज्यादशेषात्। यावद्द्वविरिति वचनात् ध्रौवाज्यस्योपांशुयाजहविष्ट्वेन प्राप्तोनिषिद्धोयमाज्यभाना
स्यात् ध्रौवात्। अवदानमंस्विष्टकृति। कुत एतत्। अशेषात् तस्य चोपांशुयाजानंतरं शिष्यते। कार्पितरस्या
स्या कर्तव्यत्वादन्यस्मरणादेः। ननु ततो नेतरं शेषचेन स्विष्टकृद्दत्तुरूपेभविष्यति। सत्यं। भवेदेवं पुरोडाशादिद्रव्येत्त
त्स्वपुकमुत्पन्नत्वस्या दृदेनुसंबंधमुत्पत्ते। अथ यद्यनुद्दुंबाध्यंगद्राति। सर्वस्यैतद्यज्ञायगक्रानोति वचनात्।
ननु सर्वशब्दो त्रपर्यवसितः। अग्नीषोमीयप्रसंगभिघारणे उत्तरत्र कार्यादर्शनेन। न फलं। तत्रादीनामवश्य
प्रमाणाच्चात्। तेनाशेषत्वात्वावदेयं स्विष्टकृति ध्रौवात्॥ ॥ असंसृष्टमाहुतिभिः। अस्मादुतिस्थापनंपरि
द्रुत्पउत्तरार्द्धंजुहोमाहुत्मंतरेणासंसृष्टं। एष चाधिष्टत्वप्रतिपत्तिरदृष्टार्था चाप्येनोत्तरार्द्धो हविषः कृतप्रयो
जनो नेन प्रतिपाद्यते। अदृष्टार्थस्य पात्रासनिर्देशात्मानेन यावदुक्तेन निवर्त्तते। तत्रक्षस्यदृष्टार्थमेव केवलं निवर्त्त

नेदृष्टार्थेदृष्टाद्दृष्टार्थं वा॥ एतत्त्वोभयोर्थत्वाद्भवमेवाकथमेतस्योभयार्थतेति वेत्। अत्र एवमसिद्धं तावद्दृष्टार्थत्वं
। चरितार्थस्य द्रव्यस्य कथं वित्त। तेपादनापेक्षाय। तत्स्मरणात्। अत्र दृष्टार्थत्वाद्यागाभिनिर्वृत्त्यायाग्गोहिप्र
याजादिवद्दृष्टोपकारं करोति॥ स्विष्टकृदादयोहिपुरुषार्थं भाव्यमलभमाना प्रकरणसंनिधिगतास्तेनानुपका
रकत्वेनागृह्यमाणास्मात्तं न्याहृपितु मपूर्वमुपकारं प्रयाजनवकल्पयित्वा प्रधानेनग्याहयमिति तेनादृष्टार्थत्वा
। त्तेषु भावनान्वास्ति विनियोगप्रधानतः। यद्यप्येवं तथाप्यस्य पुरुषार्थेन संयुक्तिः। उभयत्र निवेशिता भाव्या
विनियोगोन्यथाकथं। विनियुक्तं प्रयोगेणास्वयमेवग्रहीष्यति। ननु दृष्टप्रतिपादनफलेनोपकारेणोवग्रहीष्य
तेतिचेन्न। प्रतिपादनं हि द्रव्येणापेक्ष्यते॥ न प्रधानकर्मणा। तेनापिनयागरूपेण। तस्माद्यत्निरपमुपकारं क
ल्पयित्वा प्रधानेनात्मानं संबध्नाति। तेनोभयार्थत्वात्कुहोतावपिप्रवर्त्तीते॥ ॥ निधायसंचरमभ्यूह्य प्राशित्रमव
द्यतिपवमात्रे पिप्पलमात्रं वान्यतरत् आज्यमुभयतो वाज्येयान्। निधायलुचौवाचनिकमिदं निधानं। ते एतत्स्विष्ट
कृतिविभोकुनमाग्गाच्छतदृति। संचरः संस्कारोपमभ्यूहनाणामनुयाजार्थत्वेन सस्वनुयाजेषु स्यात्। ननु। कृतप्रयो
जनः पंचाग्नेः स्रुगोभ्यूहनादिभिः। मालापनयनस्येवदृष्टार्थोपि भविष्यति। प्रधानार्थत्वमस्यैवं द्वेधोद्वारतोपि
वा अनुयाजार्थत्वाकेस्माददृष्टं कल्पयेदिह। प्रधानेनापि संबंधी द्वारद्वारिकया भवेत्तन्नदोषउपकारस्याभावि

श्री०
२५

वेनाधिको गुणः। साध्ये प्रशो प्रयुक्तं पक्षाधानं कुंठनीभजेत्। असिवन्न तु नः कार्ये प्रयुक्तार्थस्य संस्कृतिः। अपेक्षते
यस्यात द्दराधारो विकृतार्थकः। आकांक्षमेव संस्कारः। दृष्टो कोनेन नष्ट्यंते उभयपार्श्वं च मप्यस्य भवकेन निर्चीयते। धा
वने केवलस्यैव भिक्षलोपन्न जिस्तष्या॥ पाशित्र। मितिहविषः घंरुः प्राशनार्हः। तमनुघाति खंउपतिष्ठ्यरूकरोति। अ
वदानं धर्मः चैन्नवघते। प्राप्ते विशेषपतिमावमात्रं यावप्रमाणं। पिप्पलं पिप्पलफलं तत्प्रमाणं वा। स्नावेपा
वन्मात्रमिवैवावद्येदिति। पद्य पिपावच्छ्द्रः सर्वत्कृतुल्यस्तथा। पिशाखांतरिहृदयफले अवद्यति। यवमात्रे पिप्प
लमात्रावति। यावच्छ्रृस्य विशेषेवस्थापनात्॥ पिप्पलस्य फलं वज्ज विकारश्चेनात्। तस्य फलेगीति लुगांतं
फलं पिप्पलं यवसाहच्चर्यात्। अन्यत एनः पुरस्तादुपरिष्टाद्वान्ये उभयतो वा अधस्ताच्चोपरिष्टाच्च अम
त। तत्राज्यं कुर्यादधस्ताद्द्वोपरिष्टाद्वा स आज्यस्योपस्तोर्य द्विर्हविषो वा दायाद्योपरिष्टादाज्यस्याभिघार्य
ति तद्यथैव यजनस्यावदानमेवमेवमेव तदिति। तेन सूत्रे विशेषाभावे पि भुजितो विशेषाव्यातिरकदानेष्वि चस्मा
केवित्साक्षित्र प्रदानमध्वर्युसंवरेण। प्राज्ञिपत्रिकं दीपतः इतितदर्थे संवरणं प्रकरणाभाश्यं वचपाज्ञिक चेनना नि
त्या प्रकरणामंत्रां नभवनीति परिहरंति। नद्युक्तमकांडेतां रवचातान्महीयमाशंकोत्पद्यते। पुरोडाशैकदेश
स्य प्रतिपत्तिरियं प नः। संस्कारो प्यन्नप्रयुक्तस्य निरुक्षीभाविसं रक्षत्नेष्ठ। भाकूपपोगिनः कार्या गालिनाश्चैत्समारं

एम०
२५

नः॥ आग्नीपसमतां। तत्र प्रायश्चित्तैस्तस्यानुग्रा। भूतोपयोगिसंस्कारोभावोद्वयस्य द्विनाशतः नैमित्तिकक्रियावांत
स्याद्दोषनाशापकेवलं निवृत्ते प द्रव्यकार्यमनुभाविनोपिनर्थेनिश्चेत्। प्रायश्चित्तविधानेतन्नास्ति द्रव्येक्रि
यानथा। न च तत्रापि भावात् क्लृप्त। निवृत्तमेवसंस्त। नै॥ संस्तद्रव्यमितिरोप्रतनौसंस्का। एणां पुनःक्रिया। भाविनामेव
दृष्टीनो। विशेषाद्दधिकार्यतः॥ अस्योपकारपोगोपनम्यमनेतद्घृतेपि च। आज्यभागप्रजाद्यावाघारेष्वि
घृन्वमपि। लब्धलद्ध्यतार्थकाप्रतिपत्तौ कथं भावतं। तस्माद्दनुयाजार्थमभ्यक्तस्यांभामूलपो। गीतयाए
वंसं वंस्मनुपात प्रचारोपयोगानंतरं तस्यप्रचारे संवृत्तेभ्यक्तस्य भवतिनोवेदभ्यक्ताजितोहस्तिस्वचर्म्मा
णोतेन संस्कारोपमुद्रोत। तस्मात्स्वपानुपातेभ्यो योंस्योपजतिर्यत्रतत्राभ्यक्तणं कर्त्तव्यं। तेनपशौया
शुकोस्विष्टकृति। सोन्येहनि। सोम्येवारो। नाग्नीयसवनस्तवनीयास्विष्टकृति। सोन्येहनि। सोम्येवारो।
नाग्नीयसवभसवनीयास्विष्टकृदनंतरंकविदिष्टं निप्रकृतौहि स्विष्टकृदनंतरं कृतमिति तस्मुनर्विचारणी
यं। एवं न त्रासोम्या। दः प्रचारे तत्रापशौ। केंः संभाव्येन नवस्विष्टचव्दत्तं। क्रियमाणां स्विष्टकृद्विशिष्टाकाल
विशेषणमर्हति। तस्मात्स्तु निचोरोद्गाशिकमपि विशेषणां स्याकृन्नपजती नां स्विष्टकृत्प्रागभावप्रिसामेवा
भ्यक्तणं। तद्य प्रा। शित्रमाग्नेपाद्वदेयं। अग्नेयात्मलके विभजाद्यद्यकल्पेऽवघ्नतीति वचनात्। आग्नेय

श्री०
२६

शब्दोपंप्रधानहविर्मीव्रलजनकः॥ द्विर्हविषोवद्येतिहविर्मात्रसंबंधेनध्यवदानश्रवणात्। यदेवात्राविद्धंप
त्तस्ययद्रुद्रियमितिपज्ञसाधनंचाधत्तश्यादोहविर्मात्रपरएव। ननुआग्नेयान्नस्यकंविहृभजेमाग्नेयपथ्यदे
नैकवाक्यतयाहविःशब्दआग्नेयपदविशेषणोपीभविष्यति। तेननएवाकाभेदप्रसंगात्। अत्राहिमस्तकवि
भागी। विधायनेसचपुरोडाशमात्रस्यप्रासकृत्त्रयधाग्नेयेननविशेष्यात। नहिप्रयन्नोतिएमाञ्अपणीयंभवे
दिताञाप्याग्नेयश्चाद्योहविर्मात्रिपरएवा अथवाग्नेयमांहिस्क्त्तएत्त्रावपवःसाधारणश्चतुरोधात अयपत्स्वी
र्द्वपुरोडाशएवैकवचननिर्देशात्प्रथमन्त्वाद्दाग्नेयादेरय। अत्रापिपुरोडाशस्याविवक्षायामुभयन्नसुभ
यत्वंप्या।मिपितिपूर्वस्मात्पैवजघ्नायसी॥ ॥[illegible]॥ आग्नीध्रागास्थिन्नसाबहुवचनं। बहुयजमानभागाबस्त्री
द्रागांबावद्यति। आग्राश्चाद्दैकैकंशकलं। चश्चाहदोस्यादिति। सचैबैनाञग्हैनंतस्मायर्येन्याविवक्षितः। प्राशि
त्रमपितेनस्यादाग्नेयाद्वैवकैवल्यात्। नैकशाद्दोनुकृष्टोस्यप्रसर्पमनुप्रकाशयेत्। ततोयःपूर्वयोगीयःसएवात्रा
वक्रुष्वं। आग्नेयान्नर्वमिवंस्यात्सर्वस्माद्धविषोष्या। वानिवेनंनियमोप्येषवीक्रुष्टंपूर्ववद्धदेनः। हविश्शब्दोस्मन्नवीक्रु
ष्टंप्रोजणंभावयाविधत। अयोत्यकृवादंशवद्धंप्रकारांनर्याप्यते। प्रोज्जनिधनुमात्रस्यवकारेणानुवर्तनं। कि
याननद्दत्त्वापिआग्नेयस्यैकवाचिनः। पूर्वाद्धुमितिवैकव्यान्नस्तुऐग्रासेतथाश्रुतेः। प्रथमा। नेक्रमोऽस्माप्यते

एम०
२६

नाग्नेयाद्धविद्गणात्पृथक्ः प्रजापतिर्विद्धः पुरोडाशादिरूपमन्नं हविषा विहृद्धमायातं साधनेषु प्रजापा
तेन सर्वेषु च विशेषेण रूढियं तत्कृतोकनात्। तस्य निर्माणमुक्तं पत्न्या। शास्त्रं तद्विषयि। संस्कारं क्रियमाणे
यं मा द्विमेकस्यमापतेत्। तेन तन्त्रोपलक्षं न हवी। ८ आग्नेयपशुहृतः। अत्रैकवचनश्रुतेर्याण्द्राग्निविवक्षया विवक्षि
ते। आक्षिप्तसर्वहविर्भागा आग्नेयपत्नसन्नः। ॥ अथ धर्मसंचरेणावसलोमहापसर्वेणौकेपक उपस्पृश्येदं
पंचावत्तां दज्ञिणतो मध्याच्चपूर्वाद्धविः स्विष्टकृद्दानम्। असाधारणोपेन विशेषणं भवन्ती मध्यपौरेवपः
संचरो नाम्नेयांसौ धूर्सुसंचरः आश्रावणार्थपरिधीन्परेणनवान्त्वालोकंकरवितणदितेन बहलेणमादायपत्र
स्यस्सैव भक्षानंतरं पुनरप्यदानविधानात्। पूर्वेणेत्या हवनीयमितिलभ्यात पेना ध्वर्युसंचरेबुद्धिगते
नद्दिशेषणमाहवतीयमपरेणोत्येतदपिबुद्धिस्थमेवात स्तत्पूर्वेणेति। अपामुपस्पर्शनं वाचजितकेर
द्विपेरोवक्राण्तद्द्वाचारिपुरि स्मादिनामप्याहृद्वियवं हेतु चेनोपादायाविहितमिति सत्स्येवमाश्रित्रसम
र्पणो भवतिदर्शं पेवक्रचोवक्त्रांकरोतीति शेषः। पादिदं पंचावत्तं पुरोडाशादिद्रव्यं पात्रविशेषे भावित्रा
द्रस्थानस्येडेतिसंज्ञापिक्रियतेतेनानस्यासंज्ञमाधर्मा अपिवेदिशद्वैनेवप्राप्यंते पत्नीसंयाजादावपि
स्याद्रोसंस्यवद्विपनेवेडांतं भवन्ति। पंचावत्तोपादृशाज्जमदग्निधर्मप्राप्तौ होत्रोविशेषपपातिदक्षिणतो मध्या

श्रौ०
२१

बुद्धिरेव हृषोनत्रिंसेष्वामिवाप बुद्धिस्तत्रास्मावदानवत्।। किंतु दक्षिणानां मध्यमत्वं च हविषः। ननुवम ध्यमत्वबुद्धि
श्चेतिमध्यमप्रधानार्थ्यागृहीतत्वा। किमिदं मध्यमादिति। अथयाग्यबहिःप्रदेशापेक्षया। तेमध्यंतर्हितश्च
प्रधानार्थ्या गृहीतमध्येपुनरपि मध्यमत्वी। तिनत एवावसाम्यमस्तत्रमध्यत्वादेव तद्देशप्रवृत्तानां गुणा
नां विद्यमानत्वादिति। अत्र ब्रूमः। मुख्यस्य मध्यभागस्य मुख्ये साधनभांवत्वा। नामुख्येन तत्रमध्यंप्रदेव
तद्देशप्रवृत्तानां गुणानां विद्यमानत्वादिति। अत्र ब्रूमः। मुख्यस्य मध्यभागस्य मुख्ये साधनत्वास्यात्म्ना।
स्याद्धिलाभनतः। यद्दक्षिणपक्षतं मध्यं यत्कं तत्प्रदानकं मुख्यं तथापि मध्ये सागौणामेवात्रलं
भ्यात। तिर्हितं तत्र यन्मुख्यं तादृक्तत्र साधनं। अत्र साधनममुख्यं यत्तद्धिनाशेसुनः। केम्या। म्यायेनानेनप्र
वौद्धं गौणस्तत्रनिराकृतः। एवं च गौणमध्यकृद्दक्षिणातश्चावदानद्वयंग्राह्यं। अथवा दक्षिणायेत्रयानवं
नस्य मध्यंयस्मात्प्राज्ञापत्यचेनोपासनापानिर्देशास्य तिरूप्येन द्धितेनेनादवत्तासंबंधे सतियः। तेन्वेनापूर्व
साधम्येनैकस्माद्वदानयहतोनकृतत्वादिति। अयात्मास्त्रध्यानपावद्वविः। याव जिहवी। विसंतितावंति
घवदानानि। गृहीतम्यानि। पंचावत्तनामुपपादयितुमनते। स्विष्टकृदवदानं। उपस्तरणे। द्विरभिघारणं चेति।
ननुदक्षिणतोमध्या। स्विष्टकृदवदानमितिषष्ठी स्वभावेन विधानमति। स्थानविशेषविधायकाप्यामेक्रा

एम०
२१

व्याप्येस्य प्राप्तत्वात्। सत्यमित्याशङ्क्यावेदिशब्दस्य संस्कारपरत्वेन तद्व्याख्यानात्पात्रासादनानन्तरपदार्थक्रमे वे
ष्ठ श्रीषुं पात्रेषु हविर्धानभावान्न द्वयहोताभावे। त्रैधावदेयं प्राप्नोति यरं पंचावत्तस्य संप्राप्तिन्वेन संधेद्रुपाशाद
स्त्व रूद्धूल्य। किंचिद्धर्मं तद्धर्म्मिकाभवो पादत्तेनेन पशौ संपाकाहेो पंचावत्तैवं॥ ॥यजमानभागं पूर्वार्द्धादी
र्घप्रशार्य पुरस्ताध्रुवायाः करोति हविषः पूर्वार्द्धाद्दीर्घप्रमाणातः खंडं कृत्वा प्राशित्रविकल्पध्रुवायाः पुरस्ता
द्धाति। एकदेशार्थिकेचित्। नद्रयुयुक्तं। अथ सर्वयोगेनेयं षष्ठी न पंचमी। नचायं विश्लेषः येन पंचमीस्या
नेनसर्वप्रत्ययपयोगात्षष्ठ्यां विश्लेषपरत्वेन विविक्तता स्यात् तस्मात् ध्रुवैकादेशे पुरस्तात्त्रिधानं यजमानभा
गस्य वाचनिकमेव वचनिकमेव बर्हिः त्रिःस्थापनं। येन बर्हिषहं करोती निवर्तितस्मात्रयोः पश्चार्द्धवरौकरी
तीतिवत् ध्रुवाधारमेव॥ ॥इडां होत्रे प्रदाय विमतं दक्षिणातिक्रामति। इडामिडापात्रीं होत्रे दत्वा अवि
मुक्तहस्त दक्षिणादक्षिणप्रागमहूर्णतोपिक्रामति। अतिक्रमणं होतुरुल्लंघनं तच्च प्रादक्षिण्येनोदगागमनादुक्तवती
ति। आवृत्तिः प्रादक्षिण्ये न होतुः कर्त्तव्येत्युच्यते। भाग्यास्यातंतर्यार्था होतुः प्रदानं माभूदितीडाग्रहणं॥ ॥इडां प्रतिगृ
ह्य होतुरंगुलिपर्वणी अनक्ति। इडायाः एव पर्वांजनं भूयादिति पुनरिडाग्रहणं। अंजनात्पूर्वमस्याः प्रतिग्रहणं। विधा
यमानंतामेकाग्रपर्वतीवुडाध्यवदानेयमतिते नांजनापाक्षापेक्षापांत देवाकोंहोतामूरपष्पाना। आत्मनोमाभूदिति

श्रौ०
२८

तुरिति। अंगुलिपर्वणी अनक्ति मन्त्रयति। अंगुल्यास्तु जन्मिः पर्वणोःसंधिर्मध्यस्थे प्राधान्यान्नर्द्धमासः पूर्णान्तेः पर्वश
ह्रो पंचदशनः पौर्णमासस्कोसंधिः स्यात्पर्वग्रन्थौ ह्राभिधेयकं तथाचाभिमुक्ताः पर्ववान्पर्वतः पर्वपुनः श्लाने पूर्णान्ते
वी र्द्धमासपर्वा।। दिवा हूनस्मिन्वीणांता नितन्वकृनी ता। अंधिसामान्यादिति। तथा श्वाप्रवेंक्षिते। पुरुषः पदमः पारि
षदोहूंती। प्रतीक्ष्वास्याः संधितएवभत्याजेणानुभूयात। अतः सेधो जननं। दृड़ापा अंजनं यजनदर्भ वादम्भबुध्यात।
एजो म्यो भीतितो भजन्दृड़ापाः क्रियान्तयतः। यो जमोष्ठले पेनन दृग्गतोग्रहाङ्गावत।। ।।अवांतो राजमार्द्धमातिष्ट
वेवृश अवांतरे दृड़ामध्यकालिता मार्द्धमातिपाणावेवहोतुः अथहोतुः पाणौ समवघतीतिश्रुतत्वात। पूर्ववदि
तिपंचावत्तेवनचहविषः प्रादेशाभावाद्विजिस्समयत्नोः। ननमत्रतो सतीवदे पंप्रर्वव इहाम चौत। तेनाबन्ने
गुत्तोवहाना। किं हीत्वाथनं। एवं चेदाजममपि मिश्रीभूतं ना देवस्याद्यं। तेन विवेन पितुमथाकचाद्धविषआज्यसंस्रश
संवावद्नाम्याद्ध्यात। अतएव श्रुतिः। समवत्तामेवरांतीतरेनांप्रमत्ताः होताश्रपतीति सर्वमवत्ता पात्रीएव
होता। एष्टिना नसायुतपंदिहोतुः पाणाबाधीयतेन हिषा श्रिमिन्तर्थपतिपादकत्वात्मासैवहोतुर्हस्तेश्राप्यलीयमाना
यां वद्धृह्याणेन किं विदेवाग हीत्वायं चत्तूवा आर्द्धमातीत्यवसीयते।। ।।इडा वा आर्द्धमातीति शेषः। पात्रीस्वामेव।। ।।इ
वेन्वाहमंतेशपजमानोसान्विजः। इडामेवप्रकृतनत्वान्नूस्वगास्मिलीकस्यैनद्धीत्येषहोतानस्माद्धोता। एमन्वारभेवतोतिश्रा

एका०
२८

स्वांतराळके विद्वोत्रन्वास्तमिच्छंति तनुनशो भामावद्धति। इडाद्वारेणांतरीपिकत्वसंबंधस्यायमर्थ्यवादः। इडान्वारंभ
सुसाध्न एणा उपहवं प्रार्थयमाने होतरि स्माप प्रासएवपष्णास्य स्म एणानं नापेति उपहवस्य सर्वार्थः कृतः स्यात्। अ
यजनस्थे होतुरेवाचारंभः। केपेततर्हि उपहूता दैव्या अध्वर्यव उपहूता मनुष्या इत्यस्य समंजसे स्यात् कृदा होता सर्वार्थ
स्तुपंक्त्वः स्यात् तथा कथमुपहव प्रार्थना प्रयोक्तृप्प एवाभ्यर्थ्यते नपरा मिडान्वारंभे तेभाग्निनः स्वांशं प्रार्थ्यंते इति इडारंभ
एवपुक्तं तरः॥ ॥ इडोपहूते भक्ष्यमाने आग्नेयं बर्हिषदं करोति ब्रह्मपिन्वस्वायुर्मिषुत्वप्रजां मे धुक्ष्व पशून्मे धुक्ष्व ब्रलमे
धुक्ष्व क्षत्रं मे धुक्ष्व विशं मे धुक्ष्व योस्मां द्वेष्टि यं वयं द्विष्मस्तस्य प्रजया पशुभिरेणाप्यायस्वेति। इडोपहूते भक्ष्य
माने आग्नेयं प्रथमं पुरोडाशं बर्हिषदं बर्हिषिपन्नं करोति ब्रह्मपिन्वस्वेति निर्वपं द्वपानि तेन तत्र चतुर्द्धा पुरोडाशं कृ
त्वैकवचनादेकं। स च प्राथम्यादाग्नेयः। पूर्ववच्चतुर्द्धाकरणं। चतुर्द्धा पुरोडाशं कृत्वेति चतुर्द्धाकरणस्य पूर्वकालता
श्रवणात्॥ तं चतुर्द्धा कृत्वा। तं बर्हिषदं चतुर्द्धा कृत्वा करोतिप्युत्मनुरोधाद्देव॥ बर्हिषि चान्विष्य आदिशति। बर्हिष्यव
स्थितमेव चतुर्द्धाकृतं तं चान्विष्य आदिशति आनिषु जातिनं तत्संबंधितया निर्दिशतीत्यर्थः। इदं ब्रह्मण इत्यादिमंत्रो
णेन॥ ॥ आग्नेयं तं चतुर्द्धा कृत्वा बर्हिष्यन्विष्य आदिशति। आदेशानंतरं दानं तच्च यजमानेन कर्तव्यं दानं वाचयतीति परि
भाषणात्। नतस्य चैकाग्र्यमर्थ्यार्धयजमानस्य आग्नेयं बर्हिषि चतुर्द्धा कृत्वा ऋत्विग्भ्य आदिशति सन्निवक्षणं करोति।

क्रो॰
२९

सर्वनाम्नावहिःषट्स्याग्नेयस्य परामर्शादेकस्यैव चतुर्द्धाकरणमिति प्राप्त उच्यते॥ ॥उभौ वा विशेषात्॥ उभौ वा च चतुर्द्धाकर्त्तव्यौ।
कुतः। अविशेषात्। विविशाद्दृस्य। विधौ हि पुरोडाशाभिप्रेतं चतुर्द्धाकरणं दृश्यते। तत्र पुरोडाशद्वयमुभयोरप्यविशिष्टं।
ततोभौ चतुर्द्धाकरणीयौ। नन्वेकवचनं पुरोडाशेते तैकस्यैव संस्करणमाव्यस्यादाग्नेयस्यैव भविष्यति। सत्यं भवेदे
वं यद्याग्नेयसम्बन्धेन विधिसंस्पर्शात् पुरोडाशपदमुपादेयं स्यात्। इदं तु संस्कार्याभिधायकमित्युद्देश्यं तेन तदाश्रितं
लिंगं संख्यादि विवक्षितमिति पुरोडाशद्वयमात्रीयाहाने सर्वपुरोडाशीयस्य विशेषादुभौ चतुर्द्धाकर्त्तव्यौ। एवं प्राप्ते
पुनराधीतेनोच्यते॥ ॥उभौ वा विशे॥षात्॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। अविशेषादुभौ चतुर्द्धा कर्त्तव्याविति यन्तत्र।
कुतः विशेषात्। अस्ति हि शास्त्रोक्तं तयोर्विशेषः। आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति तेनाग्नेयविशेषणात्प्रथमपक्षे न चतुर्द्धाक
रणविधानान्नाविशेषादुभौ। ननु स्वचरणस्वाध्यायं सामान्येन पुरोडाशद्वयाश्रितमेवान्वयेण कोवा ब्रूतेनेति। एवं स
र्वपुरोडाशासिर्भविष्यति न भविष्यति। एकवाक्यतायां हि एक एव वाक्यार्थो भविष्यत्याग्नेये चतुर्द्धाकृतिः। कथ
मेकवाक्यतेति चेत्। सामान्यस्य विशेषाकांक्षायां विशेषस्य च सामान्याकांक्षायां परस्परमाहत्वे। एकवाक्ये संप
षात्। पुरोडाशमाग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति नैव एव चतुर्द्धाकरणीयः। एवं प्राप्ते पुनरनिष्पत्ते॥ ॥उभौ वा विशेषा
त्॥ उभौ वा वा चतुर्द्धाकर्त्तव्यौ। कुतः। अविशेषादाग्नेयत्वस्योभयोः। एकौ हि सकलौ निर्दिष्टः। अपालुसोमसहितस्तेन तौ

ए॰प॰
२९

ष्याग्नेय एव। यथा देवदत्तस्य गृहाधिकरणेऽन्यो यो देवदत्तो यी पीपरदत्तदेवदत्तयोः साधारणोऽपि देवदत्तस्य भवत्येव तस्मा
दग्नीषोमीयस्याग्नेयस्य वा। विशेषात् उभावपि वर्द्धीकर्त्तव्याविति पुनरपि तद्देवप्राप्तमेवं प्राप्ते पुनरुच्यते॥ ॥उभौ
वा विशेषात्। उभावपि कुर्द्धीकर्त्तव्यौ स्यातां। यद्ध विशेषस्यात्। अस्ति पुविशेषो साधारणस्यैवाग्नेयत्वे। ननु भ
वतु सोमसमपेतस्यापि आग्नेयत्वं। तत्राप्यंशांशाग्निस्वामिकत्वात्। सत्यं भवेदेवं यदि विभक्तोंशोग्निस्वामिकः
स्यात्। ननु तर्हि सर्वत्रोभयोरप्यविशेषेण स्वामित्वात्। न चैवं सत्याग्नेयत्वं सर्वत्र स्वामित्वादिति नैवं
न ह्याग्नेरन्यनिरपेक्षस्य स्वामित्वं सोमसमपेक्षस्यैव हविःसंबंधदेवमग्नीषोमीयमिति। एवं च सोमस
मपेक्षस्यैवाग्नेः सोखापीतित न संबंधे जाते भविष्यतीति तद्धितोत्पत्तिर्येन साकांक्षस्य प्रादेशस्तरं प्रति न तद्धितार्थे
प्रति आकांक्षा जायते। न तत्र तद्धितोत्पत्तिरपि येनाहुः समर्थानां प्रथमाद्वेति। अतश्च पादांतर एवापेक्षा
णां न तद्धितार्थप्रत्याकांक्षा जनुमहे॥ प्रथममप्यनुत्पत्त्याग्नेयत्वाभावाद्विशेषस्याभावान्नोभौ। ननु तद्धितार्थे
बुद्धिस्थेपेरिदमिति सोमसमपेक्षस्यापि तस्याग्नेरूपत्वात्तद्विधानस्य विशेषाद्ग्रहणं। सत्यं। यदास्याप्रतीतिरं भवा
ने वाग्निपतापरिहितत्वात्। कथमिति सोमसमपेक्षस्यैकज्ञानं हि निरपेक्षसापेक्षयोर्विशेषः। न च वक्तव्यं
नापि सोमसमपेक्ष इति विशेषोऽनेन ग्राह्यमिति। येन तत्रापि साकांक्षमेव पदं पदांतरेणैकवाक्यं प्राप्यते। यज

श्रौ०
३०

उक्तं।समर्थः पदविधिरितितस्माद्दाग्नेयएवंविशेषनिष्ठमेवेतिनोभौवतुढ्ढकिन्नेयौ।यत्तुदेवदत्तयज्ञदत्तयोरग्नी
षोमौदेवदत्तौ पद्गतिलोकैर्व्यपदिश्यमानइतिदत्तौत्त।मिदमंशयोः प्रातिपदिकसंबंधात्।अथनास्त्यग्नामांभ्री
श विभक्तः संबंधः।तथापितद्द्वाराविभागाविभागस्याभिन्वेनोपचाराएताम्नामेतविविभक्तिकव्यपदेशः।अतत्तु
तद्दैश्रीनन्यागंव्याप्यनास्तिविभागस्वातंत्र्यं।तदुत्तरंवापूर्वरूपमितिबद्धविभागावसरः।अपिचविधेयमादिदे
वतोद्व्यतत्।तेनतत्रयत्राग्नीषोमौदेवताविहिता॥नतत्राग्नेर्देवतात्वमनन्यत्वात्।माभूद्यज्ञानांसाधनत्वेनक्र
तानंगोधूमानांसाधनभावोऽक्रतानामपि।यदिदेवदत्तयज्ञदत्तवन्मूर्त्तीवस्थानंसंभाव्येतेषांगोद्रव्यस्वचार्थेन
हेकमूर्त्तौसापेक्षनिरपेक्षभावेनभेदेप्येकत्वंनस्यात्।अत्रतुविधिशब्दात्प्रतीतोवर्णसमुदायोदेवतासचया
म्नाद्देवतात्वेनतद्धितादिनाविहितस्तावानेवतत्रदेवतेतितदाग्नीषोमीयेनेर्देवतात्वमितिसिद्धमाग्नेयस्यैवधनु
ढ्ढकिरणं।अतएववक्ष्यतेमितिःनतीये॥शोषद्वगुणयुक्तःसाधारणःप्रतीयतेतनभिप्पत्तेषमेसंबंधत्वात्।आपिष
युक्तः।अग्नीषोमीयेद्विगुणयुक्तपुरोडाशांतरेपिविशेषःसाधारणःप्रतीयेतमिश्रीसंबंधत्वेनपुरोडाशांतरेप्रसंगपी
नस्यात्।षष्ठ्याद्विवद्विच्छपोर्मताभवतित्रिकस्य॥अववृद्धावार्षहंसौ॥लिंगस्यार्थेनसंबंधनलक्षणार्थां
णम्कृतिः।वाशब्दःपक्षव्यावृत्तौ।आग्नेयेयमवतिषेतचतुर्थीकरणे।असाधारणस्याग्नेयः।अग्निनादेकाश्या।अर्थैनसं

ए०म०
३०

योगात्तादेवतालिंगास्त्वहिसामर्थ्येन तत्संयोगाः ॥ तस्य च तद्धितार्थेन । अग्नेर्याम्यलक्षं विभज्येतिप्राप्तिशास्त्रावदग्नेलक्षणाग्न्योगु
णश्रुतिरिति । तस्याच वार्त्तिके शक्तते हि द्विदेवत्यः संलक्ष्यपितुमेकया । अग्नीषोमहविर्योऽग्नीषोमीयामिवाग्नेनात
दूक्तायेत्रिलिंगांहिसमर्थानांच तद्धितः । असमर्थासमासस्यान्वयात्रिरस्तितद्धितः । अविशेषा उभौ वेतिकातीयवचनस्य
नेः । उक्तं कात्यायनेनेहद्वृष्टाश्यात पर्यायकृति । सममास्तिश्रुति येयम विशेषेण हूयते विशेषेषिस्वाध्यातस्यानुनिमश्रा
ख्यांतरीयपेति । सति चैवमसमर्थासिद्धांतितमिति । नवि घोमिप्रायमस्याविशेषश्रुतिमानेन आग्नेयेप्राप्तानपदि । आ
रंकोसंत्रिरेवात्र नस्यादुभौ पदन्तरं । तेनाधिकृतिरग्न्याषोमयोरिन्द्रेनिनिश्चितं श्रुनुपपत् । उक्तं त्रेते तदिहाचार्यवचनात्सा
ध्यतपुनः । प्राप्तित्वं वचनात्प्रासमग्रेः स्यात् स्वांतरीपकात् । तन्त्रोभौवाव दे यो य श्रुतावविशेषकः । विप्रानिह हविः
श्राद्दोनास्याकं देवतापादेः । हविर्मात्रात्तदादेयमतोनैकं परिभज्जेत । हविः प्राह्मदति श्वस्तन्नाप्यैन निर्वापति । ततो
नोप्यवदेयं तत्स्याद्भौनहि ऋतिचनः । द्विहं विघोवदापेनिह विर्मान्त्रेणमात्रि तां च तुर्द्धाकल्प्यं जेवं पुरोडाशानिवंधनं पु
रोडाशो सान्नाय्यविकारेश्च पशुर्नवा पुरोडाशविकारेतश्वर्वादावविष्यतेतु ततः । अतः समर्थानामभावात्तद्धिताभावाद्धि
नाय्यात्पाकनं ध्रुवं । खुचाचेन पूर्वकालेप्यसौ विधिः । अथ पंचमं श्रोतुं एविभाग्याशेकं यैवतत । तत्प्रोक्तिं तं वलुसौ
दर्पाढ्रहाणर्पयति । श्रियते ॥ विमथ्यात ध्रुवं भोक्तुमनिषिद्धं मऽजेनुक ॥ एवं संमर्शनेऽप्राप्ते विभागस्य संभवे । विधेय

सत्त्वेनपूर्वकालेप्यसौविधिः। अथयस्संप्रदोसुराविभाग्याशंकथैवात्तुतानाहिप्रकृतिस्थासौयेनतत्प्राप्नुयादिहा॥ अ
मन्त्राविनियोगाद्धोस्मिन्नेषेषुविभाव्यतां॥ आशंक्यैतत्कथंविनत्रस्मिन्नेवाभिमर्शनं। एवंविधानमप्रासंयुक्तंकर्तुंन
यातत्र॥ ॥ अत्रपितरइतियजमानोजपति। अत्रपितरइतीमंमंत्रंयजमानोजपति। अत्रापितरइतीमंमंत्रंयजमा
नोजपेत। पुनरत्रविसर्गोपदेशात्त्वनुदूरीकृतमालभ्यतपः कर्तव्यः। पिश्चाद्धा उत्तानपाणिना। प्राचीनावीतीवजाप
उक्तहेत्वनच्चादेवा॥ ॥ विसृज्यामीमदंतेतियजपतीत्यनुषंगः। अयमपिप्राचीनावीतीतिनेवउक्तहेतुत्वादेवायोपिते
नानयोः कार्यस्मरणंसर्वत्राप्यतः। नानुष्ठानंयातातेतौप्रोषितस्यस्वकर्तव्यौ। आश्रित्यप्रथमोरत्नौविसर्गाप्रसर
त्यनु। नानाश्रिनेतुपूर्वस्मिन्विसर्गः प्राप्नुयादिहा। प्रोषितस्याश्रयाभावाद्दाश्रिनानुष्ठितिः कथंपितृदृशांविधानेन
संस्कारोहविषात्वयं। वस्तुर्माग्राविभिन्नस्यसतिपूर्वपदार्थकोप्रवर्तनेतायमयत्रसंस्कारोतः कर्तोस्ततः। अत्रधृष्णुः प्रो
षितुर्यात्स्वाम्येवहंनिधिस्थितः। वर्हिषदंकौतितत्रपितृणांभाजनेनेतिकृतिः॥ ॥ एकैककस्माहुतिः॥ स्वाविश्रप
वव्यादेशात्सतदर्थेनैवकृतत्वात्। भक्तप्रापस्य यंकालः प्रकाल्तेतस्यसाधकं। कृतप्रयोजनंयुक्तंहास्कर्तुंमहात्रेणनतत
भत्ताएवात्रकर्तव्योभागाध्यन्नेनतुरेणं। गृहकार्यप्रसिद्धार्थमन्वाहार्यविधर्मयितः। प्रहिपाकप्रस्तुत्यासंस्का
रोत्यामवस्तुनः। कृतप्रयोजनंनास्यप्रकृतिर्वस्तुहप्यात। भत्तप्रापोनकालोत्रक्रियापातोस्यपर्येच्छतः। ततोदैवाएतांद्दशी

पूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन्नन्वाहार्यमिति श्रुतेः॥ ॥द्यावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीधे चरुवत्॥ उपह्वाने द्यावा
पृथिवीरस्मे तेन यद्द्यावापृथिव्योरुपह्वानं यद्धोता करोति तदाग्नीधे चरुवद्भागमाहरति प्रयच्छति। चरुवन्नि
तियौगिकीयं संज्ञा। तेन ता। तेन तावच्चरुचोदर्पतितश्चस्रुक्सरुक्सुपुरोडाशावदानमुपलक्ष्यं अन्यभिधाने चैतत्प्रवर्त्ते
ते। यत्तु केनचिदुक्तं। यमस्तमितावपदार्थद्रव्यमाहुतिरूपमिति कथं तावन्नेहूतिरिति यमस्तमितावपकार्यमन्वेनेतिवे
तकथं यमस्तमितत्वं। यद्येकावदानं द्व्यावदानं वा स्रूयेते। न हि न द्विरोधस्तन्त्रमस्तमितावपदार्थः स्याद्यत्तु भागास्ये
यत्नानेन प्रकारेण विधीयाता। सन्तावद्विधानार्थमेवीनरकार्येषु नवीनत्वं स्वत्वानयासंतपाच्यवहारेद्रमयते। येन
नादुस्मा पत्नीसंयाजनमितिमन्त्रकाद्रवीति। अग्नीधे चेति यद्दीर्घसंज्ञाव्यान्नर्हितपात्रवधस्पनसंज्ञीतवत्। यद्याश्च
कर्स्योदिवत्स्यमस्तमितावप्रवचं तत्र। अत्र पदार्थस्यप्रतीयमानत्वात्। अथप्रतीतो पिनविवस्यते। अश्रुकर्म्यवत्।
त। नत्राविषम्यात्। यदि निश्चितविषयोऽधकर्मणः। तद्वास्यार्थः प्रमाणान्तरप्रसिद्धो न वयं परिनिश्चितः। तथा हि
कोविशेषइतिकोविशेषइति चेत्। परिनिश्चिते हि प्रमाणान्तरविषयेऽश्वकर्णादिर्यथैव पदार्थानुपलब्धावलाश्च
मुद्रायार्थभावत्। यत्नउक्तं। रूढिर्लक्षणिकायोगाद्बाधतेनच्चुलद्विका। तानेवाचात्मलाभोस्यायत्र नाथपदार्थता
। अत्र वावेपरीत्यं न हि चरुवत्वं कास्मिं। स्थिरश्चैव लौकेप्रसिद्धं। यत्नयाद्यर्यप्रयोगाल्लौकिकोरूढिस्यात्तनच्य

योहवनीयादिवत्प्रसिद्धपदांतरैः समभिव्याहरणं येन नतथोपसंस्कारप्रत्यक्षमाश्रयेन। नचशास्त्रीयोरूढिः याज्ञिकेषु
पाठकेषुवाप्रसिद्ध्यभावात्। अथ षड्वत्तमाशिनपदानिप्रसिद्धार्थानिसमभिव्याहृनीनीतेकमर्थंप्रमापयि
ष्यंतिकोवाब्रूतेनेति। तच्छासनिषड्वदानान्सस्यभविष्यंति। अतःसंज्ञायाएतदेवप्रयोजनंयच्चषट्कृत्वोवदेयं॥ ॥
माश्रएरूपहूतापृथिवीरेभजन्नावसरेतिप्राश्राम्मयीदेवजनस्वामिकत्वात्। उपहूतापृथिवीइतिमंत्राभ्यांअवदा
नमोभित्रच्चान्मंत्रवाक्ययोश्चस्वाहाकारांतयोःसमाप्रच्चातात्प्रत्यवदानंप्रतिमंत्रंभजनं॥ ॥आशास्यानेमपीइ
मितियजमानोजपति। यदाहोताशिषमाशास्तेउपहूतोयंयजमनइत्यादि। तदामपीदमितीमंमंत्रंयजमानोजपेत्।
यत्तोगाशीर्भागाइत्ययंमंत्रःआसएवयजमानस्येतियजमानग्रहणमतिरिच्यते कथंचेन्मासिःप्रकृष्टयायानित्यान्मंत्र
समपीदमितिपुरुषयोगिमंत्रसंस्कारयोरस्मात्सामर्थ्यादितिपरिभाषितत्वात्। उच्यते। कृतोप्यपादेशाद्ध
र्थाः प्राप्नुवंति। नचाएवात्रत्विजोयजमानायाशिषमाशास्तेताएवैतत्प्रतिगच्छेति। होत्राद्यास्तत्विज्जोयज
मानार्थमाशिषमाकारिच्चेनयजमानः नाणामित्वमभिप्रेतंस्यात्तर्हिआशासनमात्रार्देवाधिकारिच्चेनप्रयासने
नाध्वर्युप्रएत्मकृछतइतिसंभवति। नहियजमानआत्मानिकुर्वन्यजमानायेत्यस्मैता। यदिहियज्ञात्मानिकरिष्यतीति
किमधिकप्रयासेनजपकर्म्मणापरंप्रस्तुतन्त्वादस्मीन्समाख्यानाद्वाध्वर्युस्तत्रयतकर्म्मंचक्रतंफलंतभवतउभमेहिस

मानलोका भवंतीति स्मायेनतत्साशंकापनोदार्थं यजमानस्य हरणं॥ ॥उपहूतं प्राश्नंतीत्युक्ता यजमानस्यात्तस्मिंश्चुपहू-
त इति होतर्युक्ते इडोपहूता भवति। तामेवं लक्षणां प्राश्नंतीत्युक्ताः कर्मसंबद्धाः कर्तृत्वेनर्त्विजः। यजमानोऽपि च शूद्रा
न्मा प्राश्नाति प्राशित्रादि सर्वं यावदनुक्रांतामपछिन्नयोऽपि भवति। भूतो यमोऽसि पुरोडाशाङ्गे संस्कारत्वात्॥ ॥पवित्रयो-
र्मार्जयंते पवित्रे वेदि ० सुमित्रिया न इति। पवित्रयारूढताभिरद्भिर्मार्जयंते आत्मानं शोधयेति। वाद्भिमपरेणावाऽसि
ताः सुमित्रिया न इत्यनेन मंत्रेण एकोनेवचाकेनवाकेनकृतेन्चान्तर्दुर्मित्रियाइत्यस्य प्रयोगः। ननु यद्यपि तेषां शाक-
लित्यादिनैकस्य वाक्यस्य प्रामाण्याच्चार्थ्यमिदमुपपन्नस्ते। तथापि अवधिविशेषपरिज्ञापनं यथा दिनेमादिसंकी-
र्त्तनं भवतीति पूर्वतोऽपि निपातालप्येतार्थ इह पुनः प्रकरणं तामस्त्रो मंत्रो विनियुज्यमानः सामर्थ्याद्दवक्ष्यपकः।
स्मामान्यकृतावधेर्वानेन पूर्ववाक्यस्यैव शेषो धनेसामर्थ्यत्तावनावाभापूर्तिरिति तावानेव विनियुज्यते। अत एव यमसू-
यात तद्वद्धीयतइति स्मायान्मंत्रसामर्थ्याद्वायामेरा चंतेनाद्भिर्मार्जनं। एवं च पवित्रयोरधिकरणत्वमुपपन्नंत-
र। यत्तु केचित्कर्मेद्वयोर्विरुद्धमाहुस्तन्स्त्रत्रकद्वेषाद्वेवम नहि सूत्रकारस्य मार्जनीकरणत्वमभिप्रेतं। तदिति यावभ-
विष्यन्ततन्तीयांतमेवाकरिष्यत्। इदं हि सूत्रकारेणाबुद्धिपूर्वमध्यवसितं नवेद्वन्निन्म्यं। नकष्यमसंदेहार्थमस्वं
रवपन्संदिग्धमेव कुर्यात्। नद्धिवोद्यर्थवादाद्विसंभिन्नंतानेविघत एव तस्य सर्वस्यसंदेहजातस्य निराकरणार्थं

श्री०
३३

स्त्रावणम्।। अथ वेदवत्सूत्राणामपि नित्यात्मेवकाम्यामनादपत्नु प्रवर्त्तकत्वप्रामाण्यमा एव्यो निमित्तं तत्राप्यमंत्रेभ्यः कृत्स्नर्थ
स्य घृपि तुंप्रदत्तः कथं तद्धिःद्धो भावना। तेन विभक्ति विपरिणामादि प्रकारेनेन पम्मां उत्प्रक्षकाश नंतरदत्तन्च स्येवान
च सर्वत्र कांदावद्भावः स्तत्राणां। नच प्रूयमाणा विभक्त्यान्वयेसम्यमाने विपरिणामकल्पना युक्ता। नच मार्जनेद
र्भशलाकाभ्यामुपपन्नमपि तुं शक्यते। उदकसाध्यत्वात्तस्यान्नच विंदुमात्रेणापि नशक्यते तत्र नपि तुमिति वाच्यं। सर्वत्रै
तासां तावाने वव्यापारः शोधने वैदिके व्यवहारे। लौकिके च दृष्णात मोत्तणमात्रमिति अथ च आपो हि कुशाग्रस्य पत्र रि
मप्सु मा रे। पितं कुशीष्वास्ति। तेनासां करण्यमभिभर्विष्यति। नैव च्छी सामर्थ्यात् मार्जनक्रियासामर्थ्यं मंत्रलिंगाद्व
मुख्येर्थे उपलब्धे उपचारकल्पना यावत् घण्यत् ग्रहणमन्याय्यं। तस्मादद्भिरेव मार्जनं। अतएव वैष्णव्यां तरेपि पवित्रवतिमा
र्ज्यं तदिति सूत्रितं। सामर्थ्याद्व्याद्भिः प्राप्तिर्भविष्यतीति मनुवा धारस्येव सपवित्रतोक्ता। यस्माद्धि क्रियापाः स्वभा
वी नैककारकसाधारणसाध्यो भवति। तत्र शेषानिदन्न्यर्थे विशेषोपदेशो युज्यते। या हि निपतकारकसाध्यापी
तस्यानिर्दिष्टायामाकांक्षितत्तदेव कारकं संभवत्यत इति विशेषनिर्देशो निरिष्यते। तेन पवित्रयो रेष्वेवोक्तं। एवं पवित्र
पूतादिति लिंगात् तत्पवित्रस्थैरद्भिः स्रुताः इति तेयं। सस्पर्शसामर्थ्यं शुद्धिसामर्थ्याद्वा। एवं वयोतेककरणोतरणानुपादृष्टा
न्यादिरोषादद्भिरेव लिंगाः प्रासो नि तदन्यपि समानेककरणत्वानुपदेशादपां च मंत्रलिंगात्। एवं स्नमासासामर्थ्यं तत्र

एप०
३३

ध्येपशब्दविदां नाध्यास्पति। अथकल्पनादौ यलहितमध्यपदलोपिसमासोच्छेदप्रसंगः स्यात्॥ ॥यजमानस्य प्राण
पानौ पातमितिप्रस्तरे ते करोति। यजमानस्यप्राणापानहितमध्यपदलोपिसमासोच्छेदप्रसंगः स्यात्॥ ॥यजमा
नस्यप्राणपानौपातमितिप्रस्तरे ते करोति। यजमानस्यप्राणपानौपातमित्यनेनमंत्रेणप्रस्तरेप्रस्तारणअथयेपवित्रे
करोतीतिपरं तेमार्जनेकारकभावेप्राप्ते। ननुवितायितच्छब्दपरं तादृशे एवलभ्येते। निर्वृत्तिकार्यत्वात्। सम्यमस्यापि
नादृतस्यैतादृशमप्राप्तस्पर्शत्वा। तेनसमस्यमार्जनमितितस्या एवापवित्रस्यापितुल्यकारकत्वनिर्देशाद्भावेनमार्जनं
गतावहिता। तेननतदपितच्छब्दपराम्रष्टतुल्यमितितस्यापिप्रक्षरेकरणं। तत्रवक्तृत्वमीवेत्येवपक्षः। ननुपवित्रशब्द ए
वनाम्नाधर्मप्राप्तकः। नासौयपदन्वाच्छाएवापवित्रमितितनवकामपमितरत्वा। पितुल्यचानुरूपापवित्रैः। एवंतर्हीदमे
वयमाणंयश्च्यतानिर्देशार्थत्वे इतिसूत्रितमतम्वसमासेतिपौतापघविधानेकृतं। पवित्रत्वाविशेषेणद्वयोरन्यत
रेणनुनकृतत्वादितिप्राप्तेशास्त्रासमुच्चितिर्भवेत्। प्रतिपत्तिर्व्यवस्थातःशास्त्रव्याख्याविहितापुनः। परिधिभिःसहैत्यत्र
भातिपत्तिरिहास्तु। मार्जनसाधनत्वस्यतच्छब्देनपरामर्शोनस्यान्यत्रधर्मप्राप्त्यर्थत्वात्प्रतिपत्तौकृतमार्जनत्वेनापि
दृष्टत्वादितिमार्जना। ध्यावेविप्रतिपत्तिर्भावमेवा। अनेकयजमानेषुमंत्रोपविपरिणम्यते। भक्षांगं मार्जनं तेनभक्षेष्वति
प्रवर्तते। इडापाः पाक्षपत्नंवंभक्षणंद्रोणपयुक्तातः। किंप्राप्यतासंशयस्यानिर्मुक्तिः पवित्रस्योजलैरिति। अस्ताभक्षांगता

श्रौ०
३४

स्रस्यग्रामार्जनस्य प्रदर्शिता॥ ॥तूष्णीं वा पवित्रयोः प्रस्तरे करणं॥ ॥अत्र वान्नस्याप्यश्नाति। प्राशित्रेडोपभृन्नाम्नाक्रम्या
शित्रभक्षणं विहितं। अग्नेरिष्टे तिमाश्नीताविपक्षं। तस्य चैकत्वं निर्दधातिवा। ८ सादेशादिति तत्र निधानपक्षे पुनरिहोच्य
ते। अत्र वान्नह्लाप्राश्नातीति॥ ॥भागमसोपरिहारति॥ ब्रह्मणे परिहरणमाहवनीयं पूर्वेण हरणं। ना दृष्टव्ये वचनु
यं॥ यदृष्टेन दर्शिता भवेत्। तेनास्मै भागदानं स्यात् तद्दाने पीठोनकारकः। यजमानाय भागोयः स तस्या दानकर्तृकः।
कर्तृत्वमात्रं चाध्वर्योः परिहृतिः किमार्थतः। तद्वाच्यानुकृष्टं सन्तुल्यार्थमुभयत्र तु॥ ॥यजमानभागं च प्रोक्षितं।
अप्रोक्षिते यजमाने यजमानभागमपि परिक्रमप्रयच्छति। तत्राग्निर्हयमस्य पारणापरिहारे यजमानसंचरत्वा
द्यस्वाध्यायश्च। यदि पूर्वेण परिहारः स्यात् स्याद्ब्रह्मणो व्यवधानमग्नेन। अत्र च यजमानभागस्मर्पणात्पूर्वेत्र
ह्मभागस्मर्पणं विहितं। तच्च नानवदितं स्वकाल इदानीमर्पयितुं शक्यते तेन मुख्यक्रमात्पूर्वमवदेयं। निधेयं
च ऋत्वायां पश्चात्प्रागपवर्गत्वाय॥ ॥अन्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यं तत एव ब्रह्मयजमानौ कृत्वा वेद्यां। निधायाल
भातप्रज्ञा पातन्मेगोस्पूर्जं घोमयस्यान्नाणाणपानौमेयाहिसमानव्यानौमेपाच्छूदानव्यानौमेपाह्यूदानव्या
नौमेपाह्यूर्जस्यूर्जं मपि धेत्यधिहितिरसिमामेहिंसीः अमुत्रामुष्मिंल्लोकइह वेति। अन्वाहार्यमोदनमात्रमष्टाल्पात्रे
नाभिघार्यास्य सर्वार्थत्वात्। उद्वास्यो न ततो ब्रह्मयजमानयोर्मध्यमानीय यजमानाद्दहिर्ब्रह्मणोंतर्वेद्यां निधापतं

एम०
३४

आलभात ध्वर्युः प्रवापात रिति निगद पठितेन। तत्वालंभोपाजमानिको प्युक्तः। नैतद्व्यारंभणं हि तत्। ननु नाह
मस्मा द्रवीमि किंतु पुरुषपीति मंत्रात्। तथा हि पाएणयाम्नौर्मपाहीन्यादितद्रूपमीव पश्यतो एवं। तर्हि सर्वत्र ताव
न्मात्र दर्शनेन यजमानकर्तृत्वमध्यवसेयं। किंतु तत्प्रधानत्वं। यत्र हि तत्पादो मंत्रप्राधान्यं तत्र तस्य यजमानकर्तृत्वं यत्र
पुनः पदार्थप्राधान्यं मंत्रः करणं चेत्तेनांगभूतस्तत्र प्रधानकर्तुरध्वर्योरेव मंत्रक्रियायामप्यधिकारः। केवलेमंत्री
चारे यजमानस्य। पुरुषपीति मंत्रसंस्कारयोस्तयोः सामर्थ्यादित्युक्तत्वात्। यजमानकर्तृत्वे हि मुख्यकर्तृत्वाधुनं स्या
त्। अध्वर्युकर्तृत्वे मुख्येस्वकर्तृत्वमाश्रितं स्यात्। यत्र मंत्रे यजमानकर्तृत्वं तदध्वर्युणा ऊहेन यजमानस्यैव भवति
।यां वै कांच यत्तकृत्विज आशिषमाशास्ते यजमानस्यैवेति वचनात्। एतद्वगोरयिपरमोहरणं मर्यितो क एवं त
णावस्त्रादेरपि परमोहरणं संभवाद्रूल यजमानमध्ये। तान्त्रं विनाभिधार्ये आज्यसंस्कारानर्थत्वात्। त्र्यांही
मस्य विपरिणामः। तथा नैकयजमानके मेदस्यस्य मयीत्यादेश्च विपरिणामः। प्रकृतावेकवचनमेकत्वाद्दोद्दतस्य
त। विकृतौ द्विविणार्थीनां वहुत्वाद्बहूरिमग्गानां। तेन तद्व्याविसर्वत्र आहत्य तं चोत्पा तत्तथा। ननु भागाः प्रजापतेरेको
वहुध्यपिद्दयोरपि। एकत्वं तद्यपेतं यतः कथं विपरिणाम्यति। उच्यते। भागो यं दृक्षिणा वा स्याद्बहूनां वा परिकल्पितं। स
र्वकामेदृणवेषामूहलेन प्रसज्यते। द्रव्याणि परिकल्प्याहद्वादशवात्रयोदश। तावती दक्षिणा ह्रेन भागाः कल्पितव्यानां।

श्रौ० ३५

किंद्वयंचेदभिधेयंस्यान्नह्यनेकंस्फुटंततः। आतोभागवद्भुत्वेनसर्वोविपर्ययेणस्यात्॥ ॥यादक्षिणासैधसंस्कृता
दक्षिणापरिक्रयद्रव्यंसमृद्धिकरंयत्तस्य अतएवचतुर्द्धाकरणावद्भूतोयथोगीद्रव्यस्याश्रयाभावात्क्रमभक्षणेना
नुपक्रान्तमिदं। तच्चलोकेसंप्रतिभोजनमात्राद्दिपन्ने। तेनेदानीमेवभक्षोयुक्तः। नैवतु। असंस्कारत्वात्। संस्का
रकर्मैवभक्षःप्रयोगसमवायिचस्यात्। संभाव्यमानोऽप्यनुष्ठीयते। इदंतुदक्षिणाश्रद्धयात्मीक्रियया परिक्रीता
मत्विक्कृतंस्वस्वाध्वर्यंसाधयतीतिनाधिकफलप्रयोजकं॥ ॥उल्मुकमुद्यासयतिहविःश्रपणाद्दक्षिणेतिवचनात्स्वच्च
निरुप्यापरस्त्वत्वात्पश्चाद्वपान्ते: कर्मकृतंतदनेनपरिक्रीयआग्नीघंपकरोतितदक्षिणप्राह्णेनीकोपश्चात्तत्स्वच्च
भूतमन्वाहार्यमुदगुद्धासयतिउदीच्यांनीचाप्यपयति। हविरपिपत्रश्नंततउदग्गुद्वासयति॥ ॥समस्योल्मुके
इमिधुमादायाहवंहलन्मस्यास्पामिसमिधुमाध्यमाग्निमन्त्रीसंमहीति। किमिदंसमस्योल्मुकेइतिसंमुखंत्तेप
णंयतमथ्याएस्पद्माहवनीयाभिमुखंवा। पारस्परमितिमतीमती। उल्मुकाग्रयदंद्वयत्नस्यातं। मन्त्रियोपंतएनिरूपणा
वद्धएकत्रस्थचन्देमथंः संपद्यते। तथाचश्रुतिः। तेवाएतउल्मुकेउद्दहंमनुपात्रप्रयोजनेकथ्यपंस्मात्मनाभ्यामे
वैतेप्रांतिद्धितामयति। अस्मन्नयानपामरवाएतद्दग्निर्भवतिप्रधानसंयोगेनोमनस्नात्निर्वन्मफलएकालंयुक्तं।
तदुद्देशेनप्रत्नतानांसंस्काराणाममप्रागमस्तयुष्पाद्रूदेवेभ्योहियतेमूहिवास्रवनीतिश्रतोत्रानुपात्तानन्कर्त्तव्याः॥ अ

एप० ३५

यातयाम्नि च्छा विदप्यप्रयुक्ते उल्मुकाग्यावनुप्राजां स्तनवामर्हे कस्कामहाद् इति। उल्मुकयोरेव निरपेक्षः साधनभाव
स्तस्मादुल्मुकयोः परस्परं समासंकृचानुप्राजाः कर्त्तव्याः इति प्राप्त उच्यते। आहवनीयाभिमुखमिदमेनयोर्मध्ये
यत्तं उभयोरस्पतिक्रमे भावात्। उभावात्। उभावपस्तीति संमुखत्वं चाहवनीयस्य उद्वहनं हि तत्र एवं मुखभावः
संमुखत्वं वहितत्वात् तिर्लोम्येनोद्यमानमाहवनीयसंसर्गमाह। अत एव श्रुतिः। तेपुनरुल्मुकः स्पर्शयन्तीति तेपु
नरमुख्या हृत्वाहवनीयसंसर्श ब्रूतस्तत्प्रा पुनरो वेदृः इत्थिमाप्यायपेति। युक्त हि यातयाम्नत्वमनेककार्यकर
णाद्दृश्यत्वं ताहृत्वाप्याय्यतेनाहवनीयाग्नो रेवेदमाप्यायनं युक्तमिति। तत्रैव समासः। अपि चाप्यायनमुप
पचयापद्वृद्धिः। सा चाहवनीयस्योल्मुकसमासाद्भवति। किंच। अयातयामानं कुर्वन्तीति युक्तमप्रपन्न निर्वर्त्तन्त्वंश्र
ऋीतित्वाहवनीयस्ये। वाल्मुकसंसर्गो। उल्मुकयोल्मुस्वरूपमविनियुक्तमिति सामर्थ्ययुक्तत्वात् अमेवायात
यामत्वमिति। नपुरूषपरतंत्रं तद्यातयामत्वं तत्राप्यातयामानं कुर्वन्तीत्यस्य समर्थ्यस्यात्। तस्मादाहवनीयस्य
स्याप्यक्रमुल्मुकाभ्यां वृद्धं रूपमप्याद् इति संभूयकर्मत्वाद्वृद्धं। प्रतियोग्यं तएभतीतिश्चा। सिद्धासामिन्येकीभा
वं कवन्त्र इतिपोतिनमाहवनतायमाह। एकीभावो हि पृथगवस्थापपेक्ष्य भवति। पृथस्थानश्चाहतीति श्वासिद्धासमि
न्येकीभावं कवन्तीति योनिनमाहवनायमाह। एकीभावो हि पृथगवस्थावमपेक्ष्य भवति। पृथगवस्थाप्यश्चाहवनीयाश्रित

श्रौ०
३६

इतिसएवसपक्षःप्रतियोगी।ननूल्मुकयोरपियद्यथ्याबो।स्ति।तस्मात्प्रतियोगित्वेनतयोरेवसमासोप्यस्तु।सत्यंपद्या
हवनीयात्पूर्वमपव्यक्तमनुभूयपश्चात्पृथक्कृंस्यात्तस्यारेवमपि।पश्चादनुपातेऽपरतितादर्श्यमन्यपाद
नुपाजानांतस्याध्यते।वतिकोदोषोभवतुनामतत्साध्यनातरदर्श्यात्मीयंतद्दर्श्याहवनीयसंस्कृत्या।अपिचय
दिउल्मुकेएवानुपाजेऽपरतिनियमास्याकल्पाहवनीयंत्रिःस्यान्नचैवंनियमः।उल्मुकमीयायाप्रास्यभा
वात्यनाहवनीयन्याहिकमास्तोहिनियमोभवतिःनवाहवनीयस्यापिहिकीप्रासिएहवनीयेहोमाःश्रुतिस
मारव्यानाभ्यामितिपरिभषयानियवस्यासेरबाधितत्वात्।यदागामेयद्भवतितन्नकृतमितिन्यायेनोल्मुकसं
स्कारेसम्यनुपाजहोमसद्भावादुल्मुककृतत्वमनुयाजानां।यद्यपातयामत्वमाहवनीयस्येत्यपातयात्वमुल्मु
कायावनुष्ठानंकर्तृत्वमितिकोनामकथयति।नकर्तृत्वमिति।अतएवापातयामार्थमुल्मुकसंस्पर्शःअ
पातयामत्वीतिनोल्मुकात्रेऽधिकारएवंचकिंकृत।उल्मुकसंस्कृतस्याहवनीयाय्यो।नस्यादाहवनीयउल्मुकयोःस
मासः।समिधमादायायेयंप्रतिष्ठे।पितासित्वचनादेकवर्जमितितामादायवचनस्यास्त्रस्यायामीत्यादिस्रोघद्वय
माह।लोएमध्यामेकवचनाभ्यांनिर्वाहंहवाल्यदस्तमूहहृयासनिषेधादृचं।प्रयोजनभेदमपते।अग्निलोपनतु
याजकेकर्मणिप्रथमस्यापिवाभाव।ततश्चार्थकर्मार्थप्रतिपदर्थवाल्यदंसंस्का।अपेक्षते।अतएवश्रुतिः।अ

एप०
३६

प्यसंभाराद्दिपुनस्तयोर्वेनाम्नतघ्नक्तोपदंतत्रर्द्धमसट॑ एहितंपञ्चाम्यपतन्त्वेहादितिपदाहवनीयमिदंर्दर्शयीषकमतद
र्थंतांसंभारास्पिद्यर्पयिति तेनानंतापच्छिन्नयावद्रुक्मयोरपिप्रश्नेनेस्तदर्थमेप्रैषोपिप्रवर्त्ततोपेक्षं षंपद्वस्थानंप्या
गार्थ्यमग्निरिसानंतभवर्ण्यप्रार्थ्यंतेनुद्धानुपाजार्थंफलिष्पति। विपरियामश्च पर्वंवद्दहणप्रयासेसुसमिधा
याग्नीइति। प्रष्टव्याव्यावद्र्तिचप्रतिप्रष्टानसद्धितीपञ्चात्। केचिदष्ट्याहवनीयस्थाना। पन्नाष्टमंत्र। विपरिणा
मकुर्व। ना। आपोवाजत्तितोवाजंवःसप्रकपीवीज्जितइतितन्त्राक्कुनिराकृतन्चाडपेक्षणीयांसमिदाघनुपाजा
नांविकरणेकर्मदृश्यते। उल्मुकयोः समारोपः आदानात्माकल्कचोभवति। अवस्यंती। निपेयंतेशृप्या। भिंदंजिस
स्तत्रर्को। समस्योल्मुकेच्छेदश्चविन्यस्यश्चरतीन्यतः। ज्ञंघेवैनद्वयंकार्यंइथाप्रयोजनंविना। लोपोक्षप्रत्नादि
शाइस्यपोगादसस्तमंत्रसं। इदंवस्तमिदादानमदृष्टार्थंदृष्टार्थंवा। अदृष्टार्थमितिब्रूमः। दृष्टस्यासंभवात्। घ
मिधुश्चदृष्टमग्नीचनंनचतद्ध्वर्युणाक्रियते। येनतदर्थमाहातंसंभाव्येतनसमान्ममनेनतएमधुर्धीः प्रेषवि
धनात्प्रेषसमावर्त्तं। किंविदृष्टमनेनकरिष्यतइत्याधननाभावेपिसातिष्ठेषेभविष्यत्येव। जैनतदेवं। दृष्ट
स्यसंभवात्संभवतिह्यत्रदृष्टोर्थोग्नावाक्यनंनन्नुनाध्वर्योलदिति। नचप्रीधेरतिचेदध्वर्योएवसहिप्रेषार्थंन
नियुंजानः साध्वमंइदानीनियुंक्ते। पण्याल्लोकेकूपराननेप्रेष्यमाणः। ऊइलकादिसामच्चीवंदानसूवंर्मेयतेऽ

श्री०
३१

यपिवनितुषे हतो दृष्टं भवति तथापि खजपिनाद्यातिशमार्थसाधनानि स्वहस्तेनार्पयन्मेषपति। तस्माद्दृश्वर्पौ
एद्दानमात्मनार्थो। तेजमत्स्लेवाध्मनत्रमाद्दानेनमेषमात्रे। उल्लुकसमात्स्थानुपाजार्थोपदिकथं विदनुपाजे
प्यः पाकुनकृतस्त ह्रिपापश्वितं नसमासो। नैरन्तर्यपयोजनत्वात्। ननु कथिप्रमाणा सर्वकर्मार्थसमासः कथ
मनुपाजसिद्धावपिशिषकर्मार्थं न भविष्यति। येनोप्यतेपात पाङ्क्रिपरतत्र द्विमपत्र ८ स्थितं पठ्यतत्तनवा
महारम्भसं। स्थितश्च वृः श्रेषकर्त्तव्यविषपत्नदृर्थश्च मुल्लुकसमस्यतदी तितत्तो भविष्याति। निरर्वत्रेयप्यनुपाजे
षुघुनाष्मति। नैतत्। उपक्रमविरोधात्। उपक्रमे ह्युल्लुको दूहनमनुपाजार्थमिव केवलमुत्मन्त्रांपेती। अतं
। तेवाएलतवुल्लुके उदूहं अनुपाजेप्यपइति। अनुपाजार्थनिवो दूहनस्यस्पष्टा। उपक्रमस्थोपसंहारे द्वलीपान
नुवादहूपात्। यदि कथं विद्विधापकोपिस्यात्तत्किं मन्त्रशिष्टपत्तयातादपिदुर्वलः। अप्पो दूहतमनुपाजार्थ
मिदंनुसंस्पर्शनं सर्वार्थमिश्रनेकविषपन्वाद्विरोधाभावाद्बलाबलवितैवाकुतः। नैवमनुपाजेभ्यप इति। तादर्थ्य
स्यासंभवात्। नन्वकदूहनमात्रमनुपाजोपकारकं तद्दानेषामभावात्। पुनःसंसर्गोहितेभवंति। अतउदूहनसंस्कृ
तयोर्वानुपाजार्थत्वं। नचसंसर्गामात्रमुनाएकर्मोपकारकं संस्कारवान्नित्यमपमा। अतः संस्काएःस्वाश्रयद्वारेण
नप्राधानकर्मोपकारको भवति। तेनोल्लुकाश्रितएव संसर्गोप्रतियोपपये कृत्याहवनीयेन संबध्यमानस्तदाश्रयम

एम०
३१

विशायेजनन्येयन्वनुयाजानांमुपकारकोभवति।तेनोल्मुकाश्रितएवसंसर्गप्रतियोग्यपेक्ष्याहवनीयेनसंबध्य
मानस्तद्वाश्रयमतिशायंजनयन्ननुयाजानामुपकरोति।उरूहनेध्मयातयामन्वक्षोपकंतत्रानुयाजसंबद्धो
तेनविहृध्यमानमुद्दहन्नाश्रितंमिश्रणं।नोद्दहनंबाधितुंशक्नोति।अतएवयत्तस्यद्वीयंध्मान्वर्थ्यद्वा।ऐणसर्व
यत्नस्मर्थयरोप्यसं।हितत्ताद्दैनानुयाजेष्ववतिष्ठतेनोऽस्मनुयाजार्थमेवसमस्तनंततःप्राकृतंवैकृतंविसृष्टंचे
त्यापश्चिज्ञंमात्रमितिसिद्धं॥ ॥एषान्तरतिहोतानुमंत्रयात।एषानद्वृष्पनेनमांत्रणानुमंत्रयात।पठन्तीहकेनेआ
हवनीयमक्तिमंसमिधंनकुतः।तामितिद्वितीयाश्रुते।श्रुतसामर्थ्यालिंगाद्बएषानेऽग्नेसमिदिति।ननुनधये
वादः।सपिध्यमानायाद्वाहेतीध्यमानार्थत्वंवनस्याति।द्विशेनब्रवीति।एवमेवैनदन्वाहेति।पद्यमंत्रलिंगांतद
प्यग्नेस्साध्यत्वेनअग्नेवर्द्धस्वजितेनाग्नेरनुमंत्रणंयुक्तमितिपश्यामः।आग्नेयैवैतदितिब्रूमः।होतुस्रुवकृच
विध्यपकारशेषोपमर्थवादः।सद्भावमात्रप्रदर्शनालिंगाविशेषः।श्रुतिश्चद्वितीयेयंनामितिलिंगंबाधते।समया
र्थेनविप्रकर्षात्।लिंगांहिस्वार्थसमर्थ्यानुपपन्नाविनियोजकश्रुतिकल्पनद्वारेणविधायकेनसंबध्यातामय
प्रश्रुतसामर्थ्यलिंगामप्रिपरमप्रस्त्रीतितदपिनाऽनुमंत्रणेविधातुंसमर्थंएतच्छब्देनप्रथमावानांतासमिदेव
नुद्दीविपाविततेति।प्राथम्येनविशेषणमात्रत्वेनचान्वयेःस्फुरणंतवस्तो।एवंचप्रथमप्रतीतसमित्त्वाश्वन्यानुपे

धेनेनतयावर्द्धस्वचाचप्यायस्वेत्यपिसमिद्भिधानपरत्वेपेतिसामर्थ्यंघृत्वेनपरमेश्वपरहद्धिरप्यायनंवानस्माभविष्य
तिस्वकीयत्वादितिसमित्सुएतेवमंत्रस्य। अतएवब्रह्मसमिमांकूणाघारेस्रुहनीयं। तद्धिशेषणार्थंवाग्निपर
मपि। एतेवाम्नीसमिध्यैताभ्यांवर्द्धयंचापायेथ्यामिति॥ ॥अज्ञानातियजमानः।होतर्यज्ञानतियजमानो
नुमंत्रयात्। अपिसर्पमेवयजमानोनुमंत्रयतेतिवचनात्। प्रधानविधिनःप्रासायघपीप्रासकर्तृता। अग्ने
नेत्रेसमाख्यानाद्वावाध्विताताथापिसा। अज्ञानादिदृश्नाभाव। यजमानःकरोतितत्। कर्तृहीनंकृतंत्तेयम
पीन्याघमिश्राद्वनः॥ ॥संमार्ष्टिपूर्ववद्यारिकोमसः सकृत्सकृत्ससकृत्वा ३ समिति। सर्ववदितिपरिक्रमणेत्रि
ष्कृपानेअपरीक्रम्यसकृद्विशेषः। इध्मसंनहनेनुपरिधमेवाजनिस्यैर्ववशाहार्थः। तत्रसकृत्सकृद्वासमितिविशे
षः। शेषमंत्रस्यदर्शनार्थमसनेनोत्तरउपदिश्यते॥ ॥ब्रह्मानुज्ञातोनुयाजैस्त्रिभिश्चयमोपभृतः समानीयाम्र
ह्णाग्नमतिषेन्यनुज्ञातःसन्नध्वर्युस्त्रिभिरनुयाजैश्चरति। द्रव्यंचौपभृतंयजति। तत्रनौपभृतिस्त्रुमेव॥ किंतुसमा
नीयजुहूं॥ ननुसमानीयेतिनवक्तव्यं। जुह्वैवहोमविधानात्। समाख्यानाद्वासम्यं। अनुयाजेभ्योहीतिग्रहणान्मा
नुयाजार्थंनांभ्रूयात्। तबतत्रगृहीतंदेवानुयाजार्थयाद्यामभद्यमनुयाजप्रयोजनाभावात्। यथालोकेदेवद
त्तीयमाज्यंतस्मात्रएवासिच्यात्। ततश्चतस्यात्तनापितद्धोमप्रयुक्ताएवंचतायेवहोमोमाभूदितिसमानीयेकम्मते।

त्रिभिरितिवचनात्सर्वधर्मार्थत्वं च। तर्हि यजतिपर्यायस्तेन त्रिषुदृष्टोमादिधर्मजातं त्रयाणामेव भूयादिति त्रिभिरित्यु
च्यते। अत एव चतुर्थे समानीयेनिवषट्‌ः। त्रिभिश्चरतीति वचनान्न चतुर्थो यजतिधर्माः। तर्हि प्रयाजोनुयाजेष्व सामान्ये
न प्रयुज्यते। सचतुर्ष्वेव दृष्टं व्यासमावेनीनिम्नायात्। अनुयाजस्तेनानुयाजांते वदंते तेनास्वरूहोमः। त्रिभिश्चरती
तिवचनान्न चतुर्थो यजतिधर्माः। अत एव श्रुतिः। समानीय जुहोतीति। तेनायं जुहोति धर्मा। तस्यानुयाजानदृ
ति वचनमनुयाजस्यानुयाजार्थतापदर्शनार्थम्। अन्यथा समिदा मंत्रितदतिवचनात्। समिद्रूपलक्षितत्वामंत्र
णामग्निसंमार्गार्थः। त्रिषोपि स्यात्॥ न तच्च प्रकृष्टस्यामीष्यपांपे यो नुयाजजन्यादेपि तद्धर्मः स्यात्। एष च
नुयाजार्थत्वेनापि तेनास्त्वेवानुयाजेषु भवति। अतिक्रमणं च प्रत्याश्रावणेन दर्पितदृष्टक्रमं यजति
न्त्रादेवतस्था न प्रत्यक्षयाजमेव पुनरुच्यातमाभूद्यजतिधर्मत्वेन पुरोनुवाक्यादिकं। आश्राव्याह देवा
न्यजेत्यध्वर्युः। आश्रावणं च प्रत्याश्रावणेन दर्पितदृष्टक्रमस्य कृ। तेनाश्राव्य प्रत्याश्राव्य चोदयत्यजेति हो
ता। प्रेष्यति। इदमिदानीं संदिग्धात्। याज्यास्वेकत्वादेकदेवताकयाज्यादिदर्शनाद् देवानिति देवतापदम् मि
दं किमुत्तरयागाद्युपायेक्षया। किं वा त्रैवचनादसमवेतार्थोपि प्रेषः। किमत्र युक्तं। उत्तरयागकर्त्तव्यं। देवता
दृशानमात्रे वक्रियानवचनात्। किं हि भक्षणेति वचनं। अतश्च॥ ॥ प्रतयजेत्यत्तरयो। उत्तर एवानुयाजोपज

यजेत्येवं प्रैषो कर्त्तव्यौ वचनाद्देवतानां प्रथमं प्रैषप्रयोगे देशानान्त । देवान्यजेत्येवाध्वर्युएहेति । नन्वनु एवकारोत्र
नियमपरत्वेन सर्वत्राद्देवानिति भवितव्यं । नैतत् । उक्तं ह्याक्षे सर्वेष्विति वचनं सर्वत्र तद्व्यवच्छेदक एवकार एते
नान्येव देवान्यजेत्यध्वर्युरेहहोतापुनरर्थप्राप्तमेकवचनं ता निर्दिष्टं सर्वेष्वनुयाजेषु देवां देवमित्यवाह्य । तस्मा
दुक्तपोर्यजपजेत्येव देवतोद्देशानेविनेवप्रैषो ॥ ॥ देवे देवानिति विवा सर्वत्रानियमश्चाद्वात । वाशद्वात्पक्षो विप
रिवर्त्तते । सर्वत्र वा देवान्यजेतित नप्रथममएवकृतः नियमश्चाद्वात् । येनाप्यं नियमश्चाद्वो भवति । देवान्यजेत्येवे
ति । न चस्मादेव नियमात्प्रथमे नियम्यते ॥ नैवं वाकावधिपरिज्ञानहीनो देवानां प्रियो भवान् । नहि देवान्य
जेत्येवाध्वर्युरएहेति वाक्यसमाप्तिः । किंतु देवं देवमिति सर्वेषु होतेत्यं । तेन सर्वत्राध्वर्योरन्याप्यन्वाद्दहवचने
सिवकारेण सर्वत्रप्राप्यात अनएवमाप्यचाद्दोत्तु देवं देवमिति विधानेनैवकारः । नन्वर्यद्वपपत्त्याद्वाकाद्वयमि
दं । एकमध्वर्योः प्रैषविशेषविधिपरत्वं च होतुः प्रैषमात्रात्वस्यापनपरं । ततश्च सर्वेष्विप्रत्रतत्र वा समवि
शेषणं भविष्यति । तेन पूर्वस्मिन सर्वत्रैत्प्रप्यामलिष्यति । नैतदेवं । सार्वत्रिके निनद्दर्शत्र संबद्धे दृश्येत नर्थकः । ए
वकारेणव्यवच्छेदः सामान्येत निसंभावता । यदि सार्वत्रिकस्तत्राकार्यविशेषणं न हि सर्वत्रैवकारो नर्थकः । उ
त्तत्र सर्वत्र विधानेनार्थाद्वसर्वत्र देवानिति भविष्यति किमेवकारफलं । अर्थवद्धवचनस्यानि । संप्रवाच्छिधानं । तत्राणि

अनादेशात्तस्यानित्यत्वाद्घद्दिनाह्निकमिदमपि प्रथमे प्रयोगे स्यात् न हि नियमार्थमपि स्यादिदं च प्राप्तमेव विधी
यमानेन नियमफलाभावात्। अत्राभिसर्वैश्वमनेनैकार्थ्यमस्ति तेनायमर्थः सर्वेष्वपि देवान्यजेत्येवाहाय
दृशो पुसंख्यानिलश्वाद् इतिन्यायेन प्रथमसादृश्याद्देवान्यजेमेव भावीति तावद्वचनेनोक्तत्वाद्भयोऽपि तन्ते
वान्यजेमेव वक्तव्यं न च प्रयोगाः। ननु विधानं प्रथमस्यैतत्र दृश्यावाद्ध्यमपुक्तान हास्यक्तत्राभ्यांस चर्मीन भावा
त्वानितात्। सत्यं तद्धिः क्रमेण बुधर्मैर्निश्चयकारणे। प्रथमातिक्रमे नास्ति कमर्णां प्रयमे ततः। प्रथमं प्र
मध्युक्तं। न ह्यास्य सूत्राणाभ्यां सह संबंधः पश्चाद्दन्वेषणोक्तात्। उत्तराभ्यां किमेषा स्याद्दर्शनाद्वा कुतश्चन। संनिधौ
दर्शनात्तस्मादन्यधर्माणा वयणां। एकत्वमो। येन्हाप्राप्तिता प्रायः कृत्वतः। एवं सार्वप्रशब्दे पंनन देवेनिय
छति। अथ यद्वा देवमिमेवं होता हेति विधीयात्। सर्वोधिष्ठभायोः शेषस्तेन देवान्यजेतिनी। सार्वत्रिति
पदं वेन्नसर्ववाक्ये पयुक्तात्। अनर्थकं भाव देववीक्षये वार्थबोधना इदिवं देवमनोने नतामर्पणविविध्वा
ना। कुमयोरेकवाक्यत्वं। यन्नभूत्वामधकान्ततः। वाक्यसैकत्वमत्तो यो क्रसर्वदृशा। इनयोगात्। पूर्वेणैवैकवाक्यत्वा
च्चाद्देवान्पयुक्ता। सा घेवल्वा दिनैतेभ्या पुत्ताव याचाद्दितः। देवतामेषविशेषोपा। न्यायान्नूयात पदैं। अ
यैकवाह्नतो वाक्यं एकमिन्यवर्वा सधीः। स्यामान्येम नतिचं पतत्यजत्संतत्वमर्कं। मा सं देवं विनुकर्णत्रयपृक्ता

रिचयोः॥ तन॥ अत्रशंकितविकारत्वेऽप्यनुवादेनबाधाभावान्नाहीनपरत्वहीनत्वंनन्वनुतंत्रंभावघदिनवाच्यंकारणं
यस्माद्वाक्यान्नात्सर्वबाधिका॥ ॥तेनदेवाच्यवप्रैषोनियम्यतेततः॥ ॥ विवृतिर्दर्शितावा॥ विवृतौपिनपत्तेद्द
श्यते॥ यमर्थोपदेवान्यजेत्येवसर्वत्रबवनत्वाप्यतेनसर्वार्थंबहुवचनमितियेनानुयाजद्वितीयेपीममेवप्रैष
मत्रयमाप्तमनुवदतियदिसर्वार्थमिदंभवतितोबहुवचनंस्यात्। नहिह्यनुयाजकेपिनपत्तेदोपजेत्येवश्रूयेत
नवश्रूयतेतस्मात्सर्वत्रदेवान्यजेतिकासौष्ठु।तिरितिचेत्॥ यथायाज्यावादायपंन्पद्धः॥ इतिकामंन्यतिक्रम्याश्रा
व्याहदेवान्यजेतिसोपबर्हिषोद्यावनुयाजेप्यजतीति।नचैवंवरुणप्रघासक्षुतिविरोधः॥ तत्रह्याश्राव्याध्वर्यु
र्होहदेवान्यजेतिप्रयजेति।तेनतत्राप्यन्वयमेवेदमुच्यते।सत्यं।मन्वयमाप्तामवर्मदेवान्यजेत्ये
वा कथंतर्हियजयाद्वेति॥ अनुवादोपिचतुर्थेचतुर्थसमानयनविधीर्थः॥ सचयथाकथंचिदेकादशान्तह
णेनापिभवतीतियजश्राद्वेनवीप्साप्रयुक्तेनसर्वोद्देशाननुकृतं।समिधोयजेत्यपमध्यनुवादोधर्मसंबंध
नप्रतिमत्वाह्युक्तेद्वासार्थंतेनवरुणप्रघासेष्वपिदेवान्यजेत्येवसर्वत्रान्वयमाप्तंनभवितव्यं।एकाग्निदापन
वद्वेदंप्रकृतौयजतिष्वपं।यज्ञोहेमाद्दिनाप्राप्तोविशेषायोक्तेपुनः।बहुवचनमेकस्मिन्नप्राप्तंयद्वधीयात॥
द्वेवंदेवमनुवादः।भाष्टद्याञ्चंत्रलिंगातः।सार्वक्षुदेवानित्येवनियमोनोवमुच्यतेतात्पर्यमावुवाकेऽप्यपिनभूतिति

हूपितं। नन्वस्तु वचनाद्देवो विकृतौ दर्शनादपि। यथासिम्य विधेयत्वादनुवादाविरोधतः॥ विकृतावन्यदेवे हं देवी
द्देवी चाद्वकौ। आकृतिस्थवचनादन्यद्देवोभ्यः॥ प्रघणे सति। न दोषः प्रकृतौ यस्मादेकत्वषंठलिंगकं। प्रथमपाये
नास्ति बहुत्वसमवायता। तेन वाचनिकस्यैव संबंधः प्रकृतौ यथा। प्रातिपदिकमात्रार्थयोगो नापि कृतार्थतः॥ वि
धेतावपि न हुस्माद्भिधायापियोगतः। सम्पन्नास्मा॥ तिसत्त्व प्रकृतावविकारतः। पत्नीशाद्वबहूहस्तु विकृतौ व
स्तेष्मतः॥ आनोदेवीभ्योद्देवीभ्यां देवाभ्यां स्यायाता भावतः। यथार्थवचनादूहे नस्यानेकप्रकारता। सर्वविकार
स्यैकत्वमाचार्योपि प्रवक्ष्यति। सगुणस्थाने गुणः स्यात् सर्वविकार एकतः। न चानवविभेदोस्ति प्राधोऽन्वयादति
देशतः। शहेविन्नतिपत्तिर्न यदि भाषात्र युज्यते। प्रतिनिहितद्रव्यस्थानेष्वादिर्यस्तु वाचकः। अर्थयोगाद्देसोप्रा
प्तः नन्वचात्मति षिध्यात। नहि द्रव्यामनातत्रन दुष्येवपरिग्रहात। उच्यते देवतात्रार्थः स्फुरात्यासोविधी
ते। नात्र द्विनस्यनुष्यो। वाकेवलं मंत्रलिंगतः। देवतानुमितिस्तत्रप्रेषः प्रयुज्यतेयतः। तत्रातिदेशावाक्येनदे
वानामेवदेवताप्रतीतं केवलं धेयानुरोधेन चतुर्थीका। वाक्यचमतिदेशास्यस्फुटं वचनभेदता। यत्राधिकरणंचे
तत्कासितत्रातिदेशतः॥ लिंगतोपि प्रवस्थास्याद्देवताप्रयपेततः। तेनानार्थमतानास्तिकष्ममूहस्यहृपम
वः। अतः स्फस्याबहुत्वेन यथास्यविशेषतः। सर्वेषां पेषयोगार्थभेदेनास्यत्र कीर्त्यते। तथाहि। प्रकृम्यप्राप्त

श्रौ०
४१

रनुवाकमुच्यते। देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योनुब्रूहीतिषष्ठं सिवौद्देवाः प्रातर्यावाणाश्छंदः ८ एसनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्याद्देवा
न्यजेतिवा। अनुयाजैश्वर्यं नीतिपुनरप्यस्मात्तादेवेभ्यः। प्रैषेस्मादि। अत्रचानुयाजेश्वरीतीति बहुवचनेनसर्वा
नुयाजसंबंधत्वेनदेवेभ्यःप्रेष्यहेवान्यजेत्युच्यते। तेनप्रथमनुयाजविकृतौप्रकृतौचयाज्यायां।। प्रैषरूपंसंबद्धमित्य
वहीयते। नपुनरस्त्वविशिष्टोबहुवचनांतोदेवशब्दो मैत्रावरुणप्रैषेपियेननतरित्वचारितार्थ्यांमन्त्रस्यानुरूपायाव
काशंदद्यात्। एवमन्त्रापिलिंगानुमितंवचनमेवज्ञापकमितिकृत्वास्यैवार्थस्यविकृतावपिचोदितत्वात् अर्थांतरा
भावान्नोहः प्राप्नोति। अपिचछंदसामेवात्रदेवतात्वं। अथानुयाजानांयजतीत्यादिनानुयाजसमाख्यानिमित्तंमी
प्यमभिधायदेवतानिरूपणंप्रोच्यते। अथयदनुयाजानांयजतिछंदः ८ सिवा अनुयाजाश्छंदा ८ एवैतत्संतर्प
यतीत्युपक्रम्यबर्हिर्वोगुणाप्येगेनजगतीछंदनराशंसस्त्रिष्टुभंस्विष्टकृदग्नेगापत्रीवां। तेनपरमार्थतश्छंदसां।
देवतात्वेप्रयोगोविध्यचीमनचान्मैत्रस्ययेनरूपेणदेवतानामधीयंमंत्रत्वेनयत्रप्रयुज्यते। तेनैवरूपेणतत्रप्रयो
क्तव्यमितिछंदसामेवेज्यायांप्रैषेआध्वर्यवेदेवेभ्यइत्येवमैत्रावरुणस्यतुदेवंबर्हिरित्यादिदेवतासंबंधस्यसमयत्र
लक्षणार्थे। वपायायायाया।। तुंनिकर्षोब्राह्मणेकोपितद्गतीनतरणाद्इतितेनैवन्यायात्।। छंदःशब्दस्यपात्रासमवाप्या
देवतावाचकत्वेपितत्स्थानापत्तेः॥ ॥प्रतीचीनंगृह्णीतिप्रथमरूपसंरुद्धात्तनुहुयात्। प्रथमंचोनुयाजाद्इतिवचनात्। तस्मा एम०
४१

रूउपसद्रूपेणप्रसंवोद्रूपंतरनिच॥ ॥उपसत्सुवा लाघवार्थमधिकारमुपजीवति। उपसत्स्वपिप्रयोगो।वद्रूपातउ
पसत्सिद्धर्मस्यविधानादनुयाजके। उपसत्स्वलिंधर्मोपिप्राप्यतेऽक्षतितः स्फुरं। तस्मान्नउपसद्रूपेणप्रसंवोद्रूपं
तरनिति॥ ॥ क्रत्वः। प्राग्श्वोमेपाउ-।तिक्रमः प्रयाजेष्वप्रदर्शपते। प्रयागार्थोमे। क्रतदृष्यान्निपमोवामपेन्ननु। नदर्शमु
पते। क्रत्वएककृत्रावस्थितत्वीन्नञुद्रूपातः॥ ॥चतुर्थः॥ सामानीपप्राची। चतुर्थस्यदृणामुक्तप्रयोजनं। परमोपमनं
समानीयञ्जुहोति। मावीमाद्रुतिंनृत्यीमुपाद्दणा प्रावादनुयाजत्वाविशेषाचदेव्यानादेकान्वांपेनाद्द। अप्योरूप
ममनुयाजमपिप्राप्तसमानीयजुहोति प्रयाजानुयाजांवाएलदन्यक्रम्यएवमेवैतदनुयाजेधुवलिः हाएपताति
एवंवयचप्यपमप्यनुयाजस्त्तर्पमुपाजेभ्योपंवानि। क्रतोभावत। तेनानुयाजत्वाविशेषादनुयाजधर्मत्वेनानु
याजद्देवातेवात्रयुज्यते। ननूत्वममनुयाजश्रुतिस्त्वत्रमकीर्तनात्। परत्राननुयाजत्वंश्रुव। तीतसंसमानतां। वार
यंतीतद्धर्मत्वेनानुयाजदेवातेवात्रयुज्यते। ननूत्वममनुयाजश्रुतिस्तूकमकीर्तनात्। परत्राननुयाजत्वंश्रुवाती
तसंसमानतां। वारयंतीतद्धर्मवाधमिहकारिष्यतिसम्यामिष्ट्वाविशेषोनस्याचेदेवंभावदापिसत्वासिं। स्नाद्धिशे
षेपुनोत्रमत्वं। नेवार्यते। चतुर्थस्यहणेनेहलिंगावातमाद्रितं। जुहोतीतिवचनात्रजुहोतिभिषपयेत्नी। लिंगानयज
तिविषये। तेनोपविष्टत्वात् सर्वमत्रभवति। होमस्त्रोतरतः। व्हिजेन॥ .॥ अभिवरत्नत्नुयाजानुमंत्रणमशस्मुंज

श्री०
५२

हि सूद्रम्मुं जह्यत्कुष्यमुं जहीति । पद्योऽप्रयुक्तमभिचारं परमरणं कारयेशातद्वितैर्मंत्रैरनुयाजान्प्रतिमंत्रं यथामंत्र
मनुमंत्रयेत । अशाम्यमुं जहीत्यादिभिस्त्रिभिः । ननु च्छद्विकृतानेव पुरुषार्थप्रयुक्तितः । क्रत्वर्था कांक्षयासा हि
त्वा त्कृतिस्वोपकारकं । माभूत्ननु प्रकृत्यर्थविकृतिष्वपि मा समभूत् । फलं यस्मान्न दृष्टं तत्र धर्मोभिवेदयं पांधं
दंशावत्तुश्येनादौत्रे ध्यातव्यादिकर्मसु । अयोग्येन विकृत्यर्थे विकृतानुपादशाभाक् । धर्म्मविशेषधर्मोपजनत्वद्धिक
तिसंभ्रमः । तत्तन्नोपदेशवत् सर्वसाधारणो । नतु । अभिचारफलानां हिंतिकृतीनां न दृश्यता । तन्नेसाधारणं
यस्मात्तत्र धर्मोपदेशानं । तेन प्राकृतश्येषु तत्कृतो यो विशेषकः । प्रकृतानुपदेशश्योपायोंन्सर्वाभिचारके
उप्यते भिचारतत्रकर्त्रे चेन मयुज्यते । विशेषणफलं चत्स्पाण्ठत्वा निकर्मणः स्वके । क्रपुनाण ख्यतेतीनमिएकां
तां स्वसाध्यतः । सद्भावादनुयाजानां तदाश्रित्य प्रवृत्तितः । प्रकृतौ च क्वालोर्थन्वात्कोतत्र प्रवर्तकं । लभ्यात फल
व कर्मनोपकारायोज्यते । अतो विधानमत्र कुर्वती स्फुरयत्यः । फलस्य साधनं मुख्यं ननु यत्नोपकारकं ।
एवैवं विधजपानः प्रणभावयतीमसौ । एवं फलाभिसंधानतात्पर्येवानानुमंत्रकः । द्विषन्तं मा यमेव विशेषण
कृतं वततायजमानस्य मुद्देश्यं निम्यस्वार्प्रियो जितं ॥ ॥ एवं प्रवृत्तौ समंत्रविभजते । विज्ञेता वनु प्रामाभूद्दियाज
प्रवृद्धावेव मनुमंत्रा कार्यम शाम्यमुं जहीत्यादिभिर्मंत्रप्रतिमंत्रं । प्रतिमंत्र चैवं वदं ठकलितत्मा येन पर्श्चमाप्नश्नि

एम०
५२

वेनाद्दष्टामाधाद्दित्यम्यतेसमंविभजेदिति।विभागोहिबद्धनामल्पेपिरूपेत्पातसर्वसंबंधार्थनितानुयाजा।विभजे
त्।कथमित्यपेक्षायांसमस्तिस्मूभपथ्यासंबध्यानन्नियाविशेषणेनथ्याविभजेघथासमंसंमसंलभमनुमंत्र
तोःस्यात्।अपितथावविभंजतीयं।यथाविभागात्रअपिसावयवस्तल्यापानुल्यापानुल्याभावयुःननु
भवतुवैश्वादेवादौनवानुयाजकेकर्मणिसमविभागातात्शमच्वादेकादृश्यानुपाजेकपशोकर्मविभागः।ने
पादाघः।नत्रापिधाणनुपाजेनसमबंभविष्यति।ननुनात्यस्यात्रानुमंत्रपाणामेवतद्विधानात्।।एवंवैद्वैव
रक्षाः।किंस्तुकाइतिनृतीयेभागेसंख्यायाभ्लनवंभविष्यति।ननुभवैदेवंपघस्यविनतौप्रवृत्तिःस्यात्।ननु
पुरुषार्थत्वाद्दस्यविनतौप्रवृत्तिः।नहिविनतौपत्तिःफलसाधनभावमापन्नइतिकर्तव्यमसमसलापेक्षःपुरु
षार्थमाक्षिपतीन्द्रक्रोतत्रकेविद्दाहुः।नत्वाविंतेपमितिकेपंतामच्चवाविंता।।विवारस्यफलात्संताभावाद्विष
यहानितः।प्रकल्प्यापूर्वपक्षादेशाष्प्रपंबीजसंसुतं।सर्वेतन्स्तिद्धवनत्वानबीनन्यायपीगतः।विंताप्रवर्तितेपत्र
निर्णयीनरसाधिका।।नत्रतत्रप्रदेशीसुनवाविनेपमुक्तान।नचेदृक्क्रमत्रविद्यचीपतो।नयंनवीनोन्यायः।प्रयाजेषु
स्मृतितवान्।सर्वोच्चोतमेनोमापिवादितितद्दृत्वापिस्वस्थानोन्मेनवोपापिवा।इतिप्रकर्वकिमुयापिच्चासुभ
यत्रविवाक्षष्यते।नसमपिफलेनैनमौनहन्माद्विनुप्सतोनवाविताकप्येनुस्यास्वर्वन्यापसस्तत्रणान्।पूरूषा

श्लो०
४२

र्थो वाक्यतात्तन्न प्राप्यतेऽध्यायसंपुतः। कथं तेके विद्विवंत वाक्यादिए निरूपणात्। तत्त्वार्थध्यायनिर्मुक्तेः ऽध्यायपिप्रमा।
णमेव। न वऽध्यायादिप्रमाणांतरमचोदनालक्षणं सूत्रकारेणांतेन न वाचनिकमिदं। पुरुषार्थरूपस्य तद्विज्ञानोप्रा
पणमिति। अत्रोच्यते। भवत्येवेयं तद्व्याविंना। सर्वत्र जनतत्तदध्यायस्यार्थेऽवगमनात्। पंन्यात्तावीदृशं मार्गांनदृष्टाप्त
प्रयोजनं। न त्वाविंज्ञाततत्तो माभूद्विज्ञतो प्रापकं वचः। प्रवृत्तऽध्यायप्रमस्त। मेति तर्हि सर्वे वाचनिके विद्याने
ऽध्यायप्रमस्यात्। अथध्यायविरोधेऽध्यायक्रमस्यमेवन। हि सामर्थ्यात्सत्वितमत्राप्यस्ति। अथवा परार्थाभो
भिमतमाश्रित्रीनां तन्नदृष्टास त्यापनत्रं तदेव साधीयो भविष्यति। अत्राप्यनुमंत्रणं प्रायणमाश्रित्य प्रयुक्तो विधा
एः श्रिएअत्र पचप्रसंगान्। तस्माद्दृस्य प्रयोजनं तमेव वक्ष्यं। तदुच्यते। स्यात्तं अथातु रूपार्थं न्यां विन्यानोन प्रवर्त्तते
। पएधीन प्रवृत्तिः स्वात्कर्थ्यं नाश्रयकारिता। ध्रुवत्वनामस्वतंत्रं पश्चु रूपत्वेन प्रवृत्तो निर्दिष्टं तस्मान पेक्षणाद्वित
नावप्रवृत्तिः यथाहार्णपुरीषं पशुकामस्येत्यादि। अत्रतु निम्नवछूवणा। ने माप्रश्नत्रि। इति विवृतावपि प्राप्तिः।
यथाहास्य यदनुयाजिनो यज्ञस्याद्रश्नांतं तस्यादि। तत्र प्रथममनुयाजमनुमंत्रयेताश्राप्तमुंत्रहीति यं द्विस्यादि
नावत्तिप्रमेवानुमंत्रणं पंद्विष्यादिति। तानिम्मसंयोगो द्वेषो सवस्त्रंपयाप्राप्ता। दि श्वापि भवति। तेनानुयाजानां। नि
मसंयोगात्तत्सद्भावाद्विनतावत्तुमत्रणस्यामि निम्पसद्भावद्। नियुक्तमनादर्थविवरः। पर्वाणतार्थवमाधिकरणसो

एम०
४२

ऽंतन्त्रविशेषाव्याप्तेरव्याप्त्या न हि द्वयोः। विशेषः। अमन्त्रमुत्तमन्त्रं च पद्रुपाधिविशेषणं। भिन्नं तन्त्रं हस्त द्वावं वल्ल
न्तोपेत्पते पतः॥ जिम्मुत्रमशाङ्क्षीयमभावं पणता बारत्न्। अमम्पपूर्वस द्वावं विशेषस्तत्र तोनपेउन्नमी मातापूर्वमं
मस्मोपाधितात्विह॥ ॥स्वाल्व्यातां त्येन वीपा। पिन्वान्। वामशाङ्लः पक्रूपा श्वौ। स्थान पाञ्रः कामवावी। स्वस्थाने द्विती
यस्य द्वितीयेन्नतीयस्य तृतीयधः पात्रतीन्मक्षेनानुमंत्रणं कार्यं। द्वितीयस्मात्र्राणां सान्कयेनुपात्राद्वाः प्रभनय
न्ति सर्वेन्ति एसस्पस्वस्थाने द्वितीयेस्थाने तेषां स्वस्थातीनामंत्योतराशं सएवनतीयस्थानं। खिष्टत्ततः स्वस्थानं
नतीयस्थानं तत्रवनस्समादीनामंत्रः खिष्टतन्॥ नन्नपूर्वेवामनुमंत्रणं कार्यं। कुतः ऽपापिचान्। पद्धिपन्स्वनंप्र
तिपद्यातत्तऽपाच्छति। मत्रुपऽपाच्छतिन्तरसमानं धर्मं भवती। जिपुक्रूरूपं। सर्वस्याहि स्थानं नकेतापिप्रा
श्रामिति। ननत्समानधर्मा भवतिकथिन्। द्वितीयाद पसुनएद्धां समुत्त्र छोत्त्र ध्यागार्ह्रतीम्क्षपा। पितपातद्ध
र्मा एनः। नराशंसो हि। द्वितीयं स्थानमापन्नस्तं धर्मं लभते। द्वितीयाद्यो पिस्थानमामन्त्रान्तद्धर्मा एव स्वस्था
नंम्गः। नराशंसस्य स्वस्थाने द्वितीयं तत्रद्वाः प्रभतीनां द्वितीयस्थानानां नराशंसो। द्वितीयेस्व स्थाने त्मः। तथाग्नि
स्विष्टतत। स्वस्थाने नतीयं ता। स्मि न्स्वस्थाने वनस्समादीनामंत्यो देवो अग्निः। स्विष्टतन्नेनस्वस्थानां त्मेन पूर्वेषाम
नुमंत्रणं कार्यमिति। अथवा स्वस्थानां त्मेनासमानं स्थानं पर्यायेते स्वस्थानात्वेषां स्वस्थानानामंत्येन स्वएकोकिः॥

श्री॰ सस्थानानामंस्यरतिपक्षिगृहीतं तन्नोपपद्यते। नहि सार्वधांचैतत प्रातगानामिदं स्वस्थानं किंतु प्राप्ततस्मात्तत्र
४४ वैतनादुपपिनततोस्माद्विग्रह एवस्यात्॥ ॥एम्यन्जुहूपभृतौस्रूहृनिएसेतिनस्याभ्यंपद्यजतीनामिप्यंखि
तिः। कर्मभावेतस्थानीननाध्याद्गाणिःस्वतः। सन्यमर्काणातःस्थानांस्कृणासाद्वनसंस्थितिः। आवत्मानिपतं
स्थातमर्थाभ्यासं निवारितं। कृतो स्कुञ्जात्र तिर्देशेपि द्विवचनोपादृशा द्विवापेक्ष्या द्विकत्नस्यात्तद्वंनि
मसहचरितमोस्वपर। पिकणोत्पद्यत इति जुहूपभृतावित्कृत्यात। अत एव मंत्रविशेषविधानं जुहूमा
वी। निष्कृतात। विविवम्रूहनं बालनं प्रदेशान्तरप्रापणं भिन्नपादृशाये विशिष्टार्थः। विधानमाह॥ ॥आग्नी
षोमयोरिति जुहूं प्राच्यां दक्षिणेने। तानेनादक्षिणेन पाणिनेति तस्रूत्रितंकर्मणिकएसस्वयम्भिवद्यासेर
तएवमकृतिर्दक्षिणेन पाणिनेति। आग्नीषोमयोरित्यतिनमंत्रेण जुहूं वाहति। प्राचीमिति प्रदेशनियमः
दक्षिणेन पाणिनेति साधननियमः। उक्तानेनेति प्रकारविषयः। इतरथाऽह्वेनप्रकारमाप्स्यर्थमत्र दक्षिण
ग्रहणं अन्यथास्मृतितस्तस्यैव कर्मसु प्राप्तेः। जुहूमंत्रविशेषार्थं प्रसन्ने। आतानेपुनरुक्तिः नचपूर्वसूत्रे
जुहूपभृद्ग्रहणे विनेषास्याग्निघृक्कत्रएस्त्रउपभृद्ग्रहणाभावात्स्रुवाप्याएकेन। अपतंत्रेवोपभृद्ग्रहणं
करिष्यात। मामूत्पूर्वपक्षत उभयोर्ग्रहणमिति चेन्न। सत्यं। मंत्रयुक्तं हि विधीयमानं मंत्रलिंगाद्यजमानसंस्का एम॰
४४

रकं स्यात्। जप्यात्त्वविकारि होमसाध्यते न प्राप्नोतीति जुहूपमगाविति। द्वितीयपातन्संस्कार एवमुक्तेति तेन म
न्स्थानापन्ने ष्वकापर्स्मिं द्दोहनादिषु द्युहूतं प्रवर्त्ततो सांनिध्यान्स्थाभितो माभून्स्थास न स्वस्य कर्त्तृता। एवं
न्मात तस्मादृध्यर्थः स्थानमामति॥ ॥ अग्नीषोमीत मिनाना। रेणोत एंनीवापतीचीं। अग्नीषोमीतेन
पेम्प्नतेभमंत्रैर्णोतरा भुपमन्तंरज्जरे पाशखेनपाणिनावतावाप स्थाणातिमनौ प्राप्याग्रा मेव। ननु स्फ्यवि
शेषणमितनर्। क्रियाहि कूहतीति प्रापिता। सम्यांदि विशेषणदानींनिपद्यते। प्रतीचीमिति। ननु कू
हतीति विरुद्धमूहनमुमानविद्धंवनुक्काबेलक्षणमिन भवतिननस्वप्राणवैनेजुक्का प्रर्थात्मित्यांवनमुपप
त्तीभविष्यति नवा व्यंप्रतीचीमिति। उच्यते विरुद्धत्वं परिस्थाणान्मात्रिस्य प्रदीप्यत। उदीर्व्यां कूहनेपिस्रा
हूरी चीन्योन संभावन्। पदी घ्योतविराधोत्रप्रति घोणिपार्यग्रहोम तीग्याः प्रतियोगित्वं प्रीचीपुत्रस्य धर्मि
णः॥ छन्मा ग्रामवश्यहितावन्नावन्मत्रे द्विमी। प्रतीचीमाम्नपन्माचीननुनद्धक्षिणातरं। आतानमौ विरुद्ध
त्वाद्विशद्ध्वः प्राप्यपेद्रिमं। अनिपतेवाधिर्नोत्रसांकर्यंन द्विशीततःप्राप्तमां विविधताण्प्राप्ते नीदऊति वार्य
ते। तस्मात्प्रतीचीनोदीचीं। ननु ऋकेपाविशेषणान्वएघोर्षलत्यातता। नवनमुंसकवैसतिस्यान्। ना। द्वितीया
दर्शनमपितन्यान्विहेतुः। पारिलक्ष्विशेषणांसा न्नार्हिप्रावीमितिन वक्तव्यं स्यान्यपमेव प्राप्यवोन्। ननः

प्राकृतं ग्रहणमुपदिश्यते। तन्सदृशा विधानत्वाद्दृश्यापि प्रत्यक्षं स्वमेव। अपि वा। अपावर्तमयो हति योस्मा- अ एं नीम्न
यमध्यग्रहणस्तं स्तवने। उपमच्छत्यै स्मद्भिपतोः पात्रग्रहणं क्रव स्मन्याग्रामनं दर्शयति। नच वासमध्ये सुसमुवि
तमपत्नीयच्छह पोगान्। नागम्यमिधापकत्वाद्दर्वनेः। अध्यापयाद्ध तितधाग्रहणीमर्थः॥ ॥यथादेवतमन्य
त्। प्रचरणार्थमेवेदं ववर्तं वितनतोऽयथार्थग्रहश्चो दितं ह्यनेन साम्यपिध्यति। तनु दिदेवत्यानामेव तत्रापि ग्रह
तमामाग्रहस्तन्निष्टोनेनमविष्यति। येन विशेषाज्जिर्देशाके नैकद्विशाद्येष्यादि येकदेवमपकदेवमधर्मीः आपां
तानच प्रत्तताकेकदेवमयग्रहतं स्कृतं। न वमान्त्रपिसमाप्रातं। तेन विवत्ता वात्र यरणं दौवैध्व देवादौ सोमपरगविचा
दीनां ग्रहणमप्राप्यर्थमविष्यति। नेतन्। सामान्य विशेषाति देशात् प्राप्तं तत्रापि प्राप्तेः न चातिदेशतः प्रत्तौ विधप्रप्रना
नेकानिदिष्टोत्ता विद्यमानानां। नहि कूपे विद्यमानं जलमवाहः स्वीकरोति। एवं तर्हि प्रचरणा वेवाप्राप्तानामनेन
विधीयात। यथा प्रसङ्गी योमपात्रे ग्रहणं कृतं। मेंत्रा आनंव माध्वं हि नानांतथापि शास्त्रांतरीयमनेन निबध्यात। तत्र
द्विवत्तुर्देशादेवताः समिदादयोपजत्तेनिधर्माः कीर्तिताः। न दिदं चतुर्दशानां ग्रहणमुक्तात। अथवा स्वशाखा मा
मेव पत्नमंत्रेण नाम्नातं क्रम्यावस्था मामेनाविहितं। न देवसापंमानग्रहणेण विधीयते। तथा च पर्व ग्रहणाग्राव
स्कातिः। एवंवैवं यथादेवतं स्लहतीति याथादेवमाय यथादेवतमिति साधुरण देवता परंये नोकमश्री वोमीयदेहि

पेत्सर्व्वमास्ताटूं हविर्भवति। ऐंद्राग्नं स्नामावास्या ऽहविर्भवतीतिवा। पायोमयत्र साधारणाग्न्यादिकायामादविधि
ष्टाविधिर्ल्लं द्वादिका। नयोपलक्ष्कितस्मूहति। ततश्च प्रत्नत्वमर्थवादाद्वाक्यापणोपिमापकं॥ अधर्युर्व्वा। तुल्यश्रुति
त्वात्। परिस्तवं यंयजमानो यक्षः अधर्युरीति॥ ॥ अमूजुपक्त्वयंजमानो वाजयेस्पेनमिनिपूर्वे। यदाधर्युर्स्पृह
ति। नद्वापूर्व्वोक्तिल्लं मंत्रे यविशेषः वित्ततावपूर्वत्वादितिकुहाभावात् वितंतमंत्रे विरधताति। अनुशब्दः पुनः पवि
तः॥ विशेषप्रदेशपरित्वानार्थो॥ ॥ यमयंयजमानोमोद्वेषियश्चेनं। हृष्टीष्मनाऐउन्नरैष्कपभत्मंत्रेनद्वदेवाधर्युकर्त्
कविशेषः। यजमानशब्दस्यस्यविशेषणस्यानेकयजमानकेविपरिणामः। नू। हतंवत्सकर्त्तरकारश्चारितार्थत्वद्वितीया
हं योगात्। सवैस्कवोऽभूहतीति। स्कंत्संस्तवक्षोनरंद्रद्रश्पते। यजमानएवजुष्टमनुयोस्मा अरातीयतात्पादि॥ ते
ना पितन्नैव विधितात्पर्य। यत्तु देवतासंकीर्त्तितमपिकर्मोधोद्वकं। तन्मंत्ररूपेनयास्कक्तेस्त्रा रसाधनंभवत्केनावार्यते। य
रदेवतासंस्कारोनभवति। द्वितीयापांघसांयागात। तेनयागात्ततिनयावद्भूमांतापाछिन्नयो। प्रधानत्रिर्द्गनोस्कवोः साधन
भावेनवारितार्थत्वाविशेषान्संस्कारएपैक्रूपामभवमेवपूहनं। ख्ययंकर्त्त्वेपएर्वेनागद्वपातिकर्त्त्वेपियमगाशार्योगाद्वि
परिणम्यात॥ अम्फवत्सेनुकापरिधीनक्रैनमक्किपश्याहवंवसम्यद्दतिपतिमंत्रे। अम्फस्पस्कवोमक्तजत्वानू। परिधीन
नक्रिपक्रपति। कृपोः प्रतजत्वार्द्वाभ्यांमामूदितित्ककाल्म्यातावेविरम्फ्क्रणंकारिष्णमाणोजनार्थस्कर्म्मस्कारमिर्छं

नोनुष्ठानमेवं कुर्वन्ति। न तु तद्विद्याप्रसंगं कृतप्रयोजनयोरपि संस्कारापेक्षणं समतुल्यत्वात्। न्याय्यो बुद्धिविपरिवर्त्तमानयोरपेक्षाभा
वात्कथं नु क्रममात्रसंबंधः। न च रूपस्नुवानाः सन्नयाः शाकमंत्रत्वमिति ज्ञे हवेनेति लक्षणीयं। अंजनं च उदकांतस्वं माभू
दिति यथापूर्वमुक्तात्। या दक्षिणपक्षहोमार्थं रूद्रेवैं तच्चान्यमंत्रस्यापामुपस्पर्शनं। रूद्रदेवतत्वं च द्रव्यस्याभिन्नात्। स्वा
मित्वं वाजनात्मस्यतादर्थ्याद्वगानाः। वस्त्रा यत्र्थं हि चतुर्थ्याद्वाप्यते। यत्र च मंत्रवर्णमात्राद्देवतानुमानं चतुर्थ्यादिकस्य
नाद्वारेण तत्र किमुक्तात्। सत्यां चतुर्थ्यां संप्रदानप्रतीतौ तादर्थ्यप्रतीतौ वा पद्विपदर्थ्यप्रतीपतेत्वत्तद्धातां मवसं
बध्नात्। द्रव्यस्य संबंधी देवतायानात्मपथ्या। न वह विर्भाकूस्त्रक भागो वद्देवताशप्त्राजम्ब्रभूः। पिष्टाः कास्थित्रियाव
भानत्र्वेत्मभिषुक्तोपादृष्टान्। काम्या यत्नो पिपादृष्टो देवतां वक्ति। अंम्यः पादः सावित्रः। अंम्यः पादश्चाग्नेयः इत्या
दिनैघंटुकमपि देवता यत्र तत्र किमुक्तात्। चतुर्थ्यात्तस्य। अथोत्सर्गोग्निष्टोमस्य समानस्यस्यात्। तत्राशतरूद्रियादेरपा
त्वः प्रसंगात्। चवात्तयागो न प्रयोजनं। देवतापरत्वात्। द्विचारस्य। तद्व्यायागाभावेपि निपातभाक्कपिस्यात्। न च परिधि
स्तुतिपरत्वेपि नैघंटुकत्वमप्याख्यातेन लक्षणवाचस्य। न स्वदत्मदेवतमंत्रे निपतति नैघंटुकं तदिति। परिधिपरत्वे
पि त्वातेर्हिधारुद्राणां देवतात्वं नापैति। आकृतेवाऽपपरत्वाद्धोमाख्यातं तु। तेन च वस्तुप्यस्त्वाद्दर्शमतिवाकं संपद्या
तानयाचकारकविधाकौरियं भवेदित्यथवाऽहिरं विहितानां तादर्थ्याच्चतुर्थीस्याद्वस्त्वर्थमिति। न च परिधिस्तुतिमसमर्थमिदं वै

स्वाध्वर्यताप्रतिपादनं। नचाजनस्तुतिअनतिशयपकरणत्वात्स्तुतिपदेवैचलक्षणाभ्यामुपसंभावमुक्तरूपा। अथ परिधी
न्माणेन तिमन्मकं परिधीन्प्रीणातीति चस्मार्गाक्रवं स्वन्हं प्रज्ञातेवस्मादिद्देवनाहरूपं दृष्ठपति। तस्माद्गुद्धादवनत्वाद्गुपा
मुपस्पर्शनं। तन्त्रपरिधिष्वेतदपिस्रुवेत्र प्रवर्त्तते। तेषां संस्कारत्वात्॥ ॥ प्रथमं परिधिं गृहीत्वाश्राव्याह। पितादेव्या
या होता ऐमहूवा आपयेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीति। प्रथमोपहितं मध्यमं परिधिं हस्तेन गृही
त्वाश्रावणं तत्वाप्रत्याश्रावणस्य संबंधिनं गृहीत्वाश्राव्याह पितादेव्या होता ऐमहूवा आपयेषितो मानुषः सूक्तवाका
य सूक्ता ब्रूहीति। प्रथमोपहितं मध्यमं परिधिं हस्तेन गृहीत्वाश्रावणं तत्वाप्रत्याश्रावणस्य संबंधित्वाद्याश्रवणवि
धानेन विहितत्वात्पुनरुक्तात। तत्कर्तृति तस्मिन्नपि त्वात्तत्राश्रावणाकर्त्राध्वर्युणाह॥ इषिता। दैव्येत्यादि। इदमिदा
नीमुद्दिश्यते। किमाश्रावणार्थं परिधालंभनः। परिधिसंस्कारो वा। आश्रावणार्थमिति ब्रूमः॥ अमन्त्रदृष्टत्वात्। प
याहा इध्मसंनहनान्येवाभिपद्याश्रावयतीति तद्वदत्राप्यथ परिधिमभिपद्याश्रावयतीति नवालंभकर्मचास
रिधीनां परिधिमिति। संनहनेष्वप्येवमितिचेन्न। न। विशेषात्। वरिनार्था हि परिधयो नेतराणि। संनहनेतान्य
पि तत्रतानीति चेन्न। न। पृथक्लवात्। कलमपछिद्याभिपद्याश्रावयंतीमवरिनार्थेन तुल्यविधानादिदमप्यवरिना
र्थमपचित्रिधातां सन्नहनं तत्वदर्थप्रासानां भविष्यति। परिधयस्त्वश्रुकार्ये वारिताः संस्कारमपेक्षं तदिमालंभने

नसंस्क्रियंते।पत्न्वमिपधी।जितकालार्थाः।अनवद्वर्दिहीमाशावलंभः प्रवर्त्तते।आश्रावणं वसूक्तवाकप्रैषार्थ्यांते
नमनितासिन्नवर्त्तंते।ननुकथमस्यसूक्तवाकार्थता यावताव्यते।परि।धिभ्योस्येतदाश्रावयति यत्तोवा।आश्रा
वणं पत्तोनेवैतत्प्रमहत्कं परि धीत्प्रीणती।निपरि।धिप्रीणनमस्यप्रयोनतं वक्ति।एवं वसूक्तवाकाभा।वे प्रैषाप्र
हत्तावपि आश्रावणं भविष्यतिनेत्याह।प्रघः।अन्यार्थ्यंक्षिपनाणं परि।धिसंनिधानात्परि।धार्थमुच्यते।कथम
न्यार्थमितिचेत्।प्रैषमाश्रावणं हि तस्यसर्वत्राक्षिसमिध्येपनाग्निंपत्नेस्निवमाद्दौ।ननुप्रैषाद्न्यत्रापिहीनवाएण
दौदृश्यते।सत्यं।तदपिप्रार्थनाप्रैषणं।विशेषएव।ननुतर्हिपरि।धार्थश्रुतिबाधः प्रसज्यते।नप्रसज्यात।प्रैषार्थ
मपिसत्यापरि।धार्थस्त्वं पद्यते।परि।धयोहिप्रैष्यंतेहोतारोग्निरूपाः।तथाहि।परि।धिनिदानकल्पनावसरेश्रुतिरि
दंतत्राग्नंरपत्रवैदेवाअग्नेस्मिहोत्रायप्रावृणत।तेन्याघ्नकपरक्रम्यन एतेपरि।धयइति।दैवहोतृत्वमेते प्राप्तपात्याहुरिं
तेषांभद्वयावनेपेषणंस्यश्चत्तैवोमतेरषितः।प्रे।षितामद्दंवदनापदेश्मादवसंबंधिनस्तत्रभवाः होताएहोत्रा
कर्मकर्त्तारः।परि।धयपक्षेनप्रैषस्यपरि।धिविषयत्वाद्आश्रावणादेः प्रैषार्थत्वेनपरि।धार्थ्यतोपपद्यते।पर्वत्तु प्रैषणं
ताग्निहोत्रणां मद्रवावने।रषितामूनतिर्दृश्यमप्युक्तं मन्यतेश्रुतिः॥ नेनाहत्वपामित्याद्दिमाध्रुवान्मीषिताः।साध
वीषे।षिताःपरहितंकुर्वंति निम्नगाः।स्वपेवाएतस्मै हवामुत्रभवंतिपस्साधुवाद्ध्युर्यन्साधुकुर्युरिति।एवंवानेवोम

तो। यद्यपि दैव्याहोतारः प्रैषयोग्या न भवंति प्रशस्तत्वात्तथापि साधुभावेन साधु करणीति स्वयं प्रवृत्ता इति प्रैषणं कृतमेव
तेषामिति नानुचितमतः सिद्धवद्भावेन प्रैषणमेषां। किं पातरः। पितार इति। तस्मात्प्रैषार्थमाश्रावणं प्रैषेषु निश्च
वर्त्तते। यत्तु कार्कण्यालंभनस्यापि प्रैषार्थ्यं तोक्तां ग्रहणं। किं पर्यायां कर्मभावः परिधेः प्रैषोपकारकोपि न विरुध्य
ते इत्ययुक्तं तदुक्तयुक्त्या कथं न विरुध्यते। तद्दानां मे सूक्तवाकमेषां मे विधाना न संनहनवदुपसंग्रहणं। मैदामि
ति। वत्। तत्र सर्वेस्मिंवीपणं ग्रहस्यानपरत्वात्। नवास्योपसंग्रहार्थत्वोपपत्तेरितीदानीमेवोक्तं। अन्तः परिधि
संस्कार्यालंभीतु होतौ प्रवर्त्तते। स्वयमेवायतः परिध्यर्थमिदमाश्रावणं नमेमलंभनः परिधिसंबंध
नार्थं परिधिमभिपद्य कुर्याद्देवं वा आवणं परिधिसंबद्धं भवति। यदि तमपरिधियुक्तः कुर्यात्तत्याचाभिपद्य
तस्याश्रावणार्थ्ये चाघन्वाश्रावणं तत्रैवालंभः प्राप्नोति। प्रतिसन्निपरिधिसंस्काराए युक्तं न ऐ द्वितीयाश्रातं
प्यावल्पाद्दौर्बल्याल्लिंगावाक्ययोः॥ ॥पारीशपश्येति। पशोः प्रैषे विशेषो ब्रूहीपस्पस्थाने प्रैष्येस्माह। प्रैषवक
र्तुरसप्रयहद्भावाम्नस्यैव तन्त्रनियोगं कुर्यात्॥ ॥संज्ञानाभ्यामिति प्रशस्तएदातो संज्ञानाभ्यामिमतेन मंत्रेण प्र
स्तरादानं कुर्यात्॥ ॥विधृती स्थाने तत्त्वानक्षोनं वंतुवपरः। ति अग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमिति एषां म
तत्र्यानेतत्रवा उपहिते वा तत्रेति पूर्वमेव युक्तरूपे उत्त एस्मिहि विधस्यादानमदृष्टार्थं स्यात्। स्वातशादृ

द्वेपं प्रतिपत्तिस्थानवचनं उभयत्रिस्थानकवचनो वा। यदि प्रतिपत्तिस्थानमुच्येत तर्हि निरर्थपानुपपत्तिः प्रति
पत्तीनां नियतस्थानानां जावादं तद्वीनन एणस्क क्तं मार्जनतृणादीनां मुकारे प्रतिपादनदर्शनान्न वक्तवि
शेषविहितमुत्करेन्यदाहवनीय इति वाक्यं वैयर्थ्यापातात्। विपरीते हि प्रतीयते सामान्यत उत्कारप्रतिपत्तिर्वि
वनादाहवनीये चेनाहा। उत्कारो वा अतिरिक्तस्य प्रतिषेधेति। अतिरिक्ते हि निर्हरणस्य प्रयोजनमविद्यमानप्रयो
जनं वनुत्स्यरूपा। तृणस्य रूपमात्रेणावस्थानात्। वाचनिकश्च परिधमादीनामाहवनीये तत्राप्ययं विशेषः॥ होम
रूपेण या प्रतिपत्तिः साहवनीये। न चात्र होमो विहितस्थानमात्रकरणोक्तेश्चिनयते बर्हिषो ग्रहणमिति न तत्र वेम
र्थः। आज्येनासनक्तेन प्रस्तरं। आज्यद्रव्यं विशिनष्टि प्रादश्य विशेषसंबंधनेन मध्यं प्रस्तरस्य नुक्ता सप्तमी निर्देशा
त्तत्रस्वेनैव प्रस्तरव्यापारीणाञ्जनं। एवमुपभृति मध्यमनक्ति इतरस्या ध्रुवायां मूलमनक्ति। संस्कारः प्रस्तरस्यायमञ्जनं
न यतस्य परः॥ स्रुवां वा नेश्यनाशादावंजनं प्रस्तरस्य तु। स्थाल्येनान्येन वा कार्यं माभूत्संस्कारहीनता। आज्यवे प्रतिपा
द्यं स्यादभावेऽस्यांजनं तर्हि॥ विनाशे वांजनोऽस्याव स्कारफत्निः प्रस्तरस्यादावनोऽप्याक्तिः स्थाल्येनान्येन वर्तते। सामान्यसंप्रा
प्ततो चैव प्राक् हवं हितं द्विप्रेष्यात्। स्थाल्येनोपसद्याद्दैषत् चैवाभावेंजनं पुनः। वचनान्यापवाधो पि वचनं न करोति किं
। नैहान्यप्रतिपत्ति पवित्रि पिन्सांस्तवेजुपञ्जु ष्टुसः॥ ॥ सहस्तामिति नीचैर्हस्तानरणमास्तावानुप्रहरति। नीचैर्हरणं धूपिल

ग्रसीवहरणं। पिनोऽप्रमोद्द्यंजघस्मान्नीवैविवर्हैऐयजमानोवैप्रस्तरःस्वैनमेतत्प्रतिष्ठापयेनोद्धंतीहोएवद्वयिंनियच्छती
तियजमानस्यथोः पृथिव्या अहरभ्यावुध्यमानः पृथिवीहंलग्नमेवनीचर्चंस्फुरयति। स्कन्दयितीवर्च्वंसमुद्रेसमुद्रे
यमविष्टौधामन्नतनद्यानतेतःप्रादक्षिण्येनताभ्यांनीवमाद्रून्यन्नएगमिक्रमाद्रामानुप्रहरति। मनुशब्दात्सूक्तवाकम
चितिलभ्यमेतस्यमनतन्द्यान्॥ ॥हस्तेनावृणति। आवृणामध्यस्यस्पयुनःप्रक्षेपः। मैत्रैर्णामनुषीयन्यावरतिप्रदेशान
रेवपतिनाभिधानात्। आवरतिमिचस्येतिवासामर्थ्यात्कान्वाहिनाभ्रसेहस्तेनेन्फव्याने॥ ॥यजमानभागंचप्राषिते।
प्राषितेयजमानेमन्त्राभ्यक्तौतज्ञानामपिहस्तेनजुहूपान्। केचिद्वाहोमंस्रावसाएमद्यनावसरेभक्ष्यावषाखोक्ता
एयंतारहन्त्यदशाधिकारीयजीवनेनलाघवाद्ध्वस्राधनीयपाप्यात्॥ तदयुक्तंकाकाकाणेहिक्रियास्पयेविनायि
धानमशक्तोनेनवशाहः प्रहरणंस्वसाधनमनुकर्षति। अपिच। यदिसाधनमात्रविधिपरंस्यात्। नहिमंत्रोपदेश
नमस्यनकस्त्वेवंस्यात्। तस्माद्धिहैवहोमोविधीयात। अपिच। यजमानोवैप्रस्तरइतियजमानत्वारोपेणसंस्रवान्तो
वितिसाकांक्षाकर्तुमशक्तोयजमानात्मकंप्रस्तरंप्राप्यमाणोयजमानेनसाकूतोभवतीतियुक्तमत्रप्रहरणं॥ ॥स्क
तिपावेनयपोप्रतिम्नं॥ प्रहरतीतिशेषः। अमोप्रिनेपिप्रोषितेपीतिनिस्यार्थः॥ ॥अहंचदक्षीमादिनानिग्राद
पवितेन॥ ॥सूक्तवाकांते। यदिदंभागानुप्रहरणंयदुप्रस्तरणानुप्रहरणंतदुभयमपिविधानक्रमेणसूक्तवाकांते

तेषांइदमिदानींविचार्यते।किंकालनिर्देशःसूक्तवाकांतेसाधनाभिदेयोवा।कुतःसंदेहउभयथाप्युक्तिदर्शनान्नाम्न
शाताहोताब्राहसूक्तैवनेदाहेतितद्धाएनउपरिष्टायत्तस्या।शिघमाश्रुणस्तेद्।तिसूक्तवाकस्यदृष्टंप्रयोजनंस्क्रुतं।तेन
नादृष्यान्नसूक्तवाकःप्रस्तरार्थः॥सूक्तवाकेनप्रस्तरंप्रहरति।सूक्तवाकीयाम्याप्रस्तरप्रश्वाद्रुतिः॥ताःपंचदशहस्रणग्
तप्रद्कपक्रम्यपएवात्रमंत्रौयोनिादसत्या।न्यायस्तमितिसूक्तवाकस्याहुतिमुग्र्याणानंतव्यानिादस्यथाम्यावं
वदंतीप्रस्तरप्रहरणीकरणोमंत्रःसूक्तवाकइतिगम्यते।किंतावत्प्राप्तं।कालाभिधमितिब्रूमः।प्रसिद्धप्रयोजने
योर्हिपदार्थयोःपरस्परसंबद्धंकालप्रयोजनं।तद्यथादर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा।स्यनपत्रेन।ननुनिर्ज्ञातप्रयोज
नयोरप्युपयोगाभ्यामदस्पतेसंयोगः।तथाहि।वाजपेयेनेष्ट्वाबृहस्पतिसवनयजेत।अग्निंविचायसौत्रामण्यायजी
तेति।कोनामन्नूतेनेति।वचनंहि।किंनामनकरोति।नचप्राप्यत्तिवचनंसूक्तवाकेनेमारिशिद्रातमे॥ नन्वहिसंयोगप
श्वर्कत्रत्तवर्दसफालानेकःसंयोगः।अपएव्रवाजपेयोपकारेण।तथाप्रसिद्धिफलादिनैकोपयोगेतःनचायंवाख
मध्वनवैतोम्म्यभावान्निमगएधीनत्वात्सूक्तवाकोहिदर्शपूर्णमासोपकारप्रकरणेनाप्यभावंप्रापितस्तत्रै
केनवर्तितार्थोनापरसाधयतितावन्नामकारणितोयहीनुरूपन्नतत्वात्।तेनपरस्रमाप्यंफलंतदेवप्रापयति।तास्यसौ
पन्नस्यात्तस्मात्सूक्तिस्यप्रयोजनं।समाख्यावैवमनुग्राता।सूक्तवाकइति।आणस्तनंवाप्रयोजनंपत्रमानाख्येवास्त्रा

क्षिपमाणत्वादिति। अत्रवादएवविरुद्धदर्शनादेतादृशप्रयोजनेनफलानिसंधानमात्रादेवकर्मणः कर्तृत्वमिन्द्रपरिष्याक्कि
पमाणोगुणविकांदर्शयन्नस्यैवदृष्टनमत्यागमयतिदृष्टंनयस्मादुपरिष्टघन्नस्याशिपमान्॥ स्तद्यादिनाम्यथा
धेष्टदेवतासंकीर्तनमस्यप्रयोजनंस्मृति। निर्दिश्यदेवयागादृष्टादेवताभवंतिताः संपन्नपन्नस्यैहविरजुषतासोहवि
रजुषतेत्यादिना। देवतासंकीर्तनमसंबद्धानिष्टपरित्याननप्रादृष्टार्थेनबूसूक्तवाकेनक्रियमाणांदृष्टार्थः सूक्तवा
कः संपद्यतइतिकेचिन्। तद्युक्तं। नहीष्टानिष्टपरित्यानार्थं। किंतुयत्नस्यसमृद्धिस्फीतिप्रदर्शनेनसूक्तवदनमेवा
नष्टाहि। एवंयादृष्टदेवताभवंतिताः संपन्नपन्नसोहविरजुषतासोहविरजुषतेतितयज्ञस्यैवैनसमृद्धिमाशा
स्तइति। स्वतंत्रफललाभेनतासस्मामरदासता। नैतेहकालमात्रार्थ्यमस्वसमदूतिस्मृतिस्मृतिरएवंप्रासेपिन
मू। तिसंमतंसाध्यतेधुना। साध्यस्याधनभावीत्रसूक्तवाकप्रहापयाः। कुतीवाकामानूननापाश्रुतेभ्यसूक्तवाके
ने। तेननुस्वफलपरिमाणोनाम्नस्यदाप्तचमयुक्तं। तेनसूक्तानी। केशाख्यानमेवालुप्रयोजनकं। एकमेवचप्र
योजनकं। तेनस्मृतिः संनिधीयमानयोः स्तुतिपराभविष्यति। तैनन। नहिसूक्तोक्तिः फलमपुरुषार्थरूपत्वात्। न
वाक्यस्तनेतस्यप्रार्थनारूपत्वात्। ननचप्रार्थनापुरुषार्थः। तदसमयाभावेहिफलावाप्तिरेवपुरुषार्थः। नचाधिमता
धिकापवितांगफलप्रामकं। नचफलसंयोगाविनातद्भवति। नवात्रफलमिसूक्तवाकस्येतिर्वृदर्शंवचनमस्ति। न

श्रौ०
५१

स्यान्नाशास्तेनमस्य फलीभतुकर्मणः कर्तुर्विस्तन्क्रिस्तुष्टिं कर्तुर्जनयंती कथंन पुरुषार्थः स्यात्। सत्यं। सूक्तवाकस्वरूप
मिदंसुवचनतावत्स्वरूपमेवस्वस्यफलं भवितुमर्हत्यात्माश्रयापातात्। नचतत्साध्यानुष्टिःफलनयाक्रूतायेन
पुरुषार्थरूपत्वान्तस्याफलंस्यात्। नवफलाव्यावघातेनकश्यह्ममंतारणांगेषुफलाववधारणांशकां। कृतस्तत्वात्फलस्य।
त्वमंतस्यफलस्यान्वसंसस्यफलमुपकारंप्रकरणेनः। अतएवरात्रिसत्रन्यायेनावततस्यार्थवादिकफलग्र
हणंआकांक्षानुसारात्वः। अतएवजैमिनिरंगेषुफलावश्र्यारणंशंकां। कृत्स्नत्वात्फलस्यात्वसंसस्यफलमुपकाराद्य
क्षानर्थवादतामेवसिद्धांतयनिस्म। अंगाद्युफलश्रुतिरर्थवादःस्यात्। तस्मात्सूक्तवाकानेहोमंविदधानःसू
क्तवाकस्यहोमकरणत्वमुपदिष्टं। अतएवप्रदेशांतरेआहुतिसंपत्तौसूक्तवाकशं। पार्वाकपीएआहुतित्वमुच्यते।
सूक्तवाकस्यशंयोर्वाकस्यतावत्वपीदृश्याहुतपदइति। नचैवंसतिकरणमंत्राणांस्वक्रियाशेषत्वात्। क्रियाभावेभि
धानकार्यलोपाद्ध्यानिष्फलौसूक्तवाकप्रयोगोभविष्यतीतिनेतत्। विष्टन्तद्वद्भभयरूपत्वमस्यभविष्यतीतिप
क्षास्वयचतंत्र। निर्वनमयीजनद्रव्यप्रतिपादनं। अदृष्टोमात्रकं। च। एवंसूक्तवाकोहोमसाधनंइष्टदेवतासंकीर्त
नेनतन्संस्कारकश्च। तेनमस्तर्होमाभावेपिसूक्तादिकार्यंतएर्थप्रवर्ततिएवसूक्तवाकः। यथाप्रधानहोमानं
तरंशाषधमद्रव्यनाशेप्रतिपाद्याभावेप्यपूर्वसिद्ध्यर्थमासेनखिष्टकृद्भवति। एवंचसर्वस्कन्नतुप्रहोमभवतीतिमतूक्त

एप०
५१

मेकेनप्रयुक्तेनापरंप्रयोजकमितिकेनगामवक्रूते द्वितीयंप्रयोजनपति। आम्नायंहिप्रात्नकंपङ्क्तेकेनप्रयुक्तंतस्माद्यत्न
कथंपुनः प्राप्यानाकथंनर्सनेकफलश्रापकंवस्तुस्वभावादिति। वस्तुनःसूक्तवाकस्यापंस्वभावोपन्स्वयंनि
ष्पद्यमानोपाग्यगुणानुकथ्यनेकरणेतिदेवतासंकीर्त्तनमाशिषंप्रार्थनंवा। दृश्यतेप्नेकस्यानेकफलप्रापकत्वंप
याकेवल्यनिर्मिजनस्यापप्याहिकेवलनिर्मिजनंकेवलश्रुद्धिंयारपीश्चनिर्मलनाकरणेतिपग्यावान्योतिष्टो
मादिः स्वर्गोहिफलंस्वामिनोददातिदक्षिणादिकर्त्रणां एवमत्राप्यविरुद्धंपन्नुश्माशिषामार्थतानफलमितित
न्नब्रूमः। यद्यपिफलंनसाक्षादुक्तं। तथापिअप्ययामेवान्त्रवितीपजमानायाशिषमाशास्तेनामसमेयर्वामनिः
समर्द्धयतामादिवचमाकृतोरेवाशाः प्राप्यमपरंफलंभविष्यति। तथायदनेनहविषाशास्तेतदस्मात्त्वंदृश्यादि
तिअनेनयजमानहविषाप्रीतेनभूयते। नचतत्स्वर्गादेवनस्ययपवेशान्। दिव्यंधामाशास्तइतिदेवालोकमेयसदिति
वैयजमानयोमजतदस्मादिनातस्मादुभयार्थत्वात्सूक्तस्यमहाप्रभावेपिसूक्तवाकोभवति॥ ॥ अग्नीद्दाहानुपहरे
ति। अवधर्मणादिहस्तआज्ञेनणंप्रस्तरस्थय्रहरतस्तेनप्रस्तरएवंयवीप्यनेनप्रहृतेस्तवाः। सावमैषपूर्वीदृष्टःमैषश्चो
नुषेनेवावनष्टस्यादिपः। स्वपंवस्वसमेप्रेषणमयुक्तमिस्येवंग्राम्यभावेम्यायवचनात्सम्यातप्री। इति। पन्नुकर्कणामया
जनदपमुक्तंसाभ्फयानसिद्धमिप्रायेणाभ्क्रस्मनुकरणं। अनिपतेवाप्रेषितरिप्रासेसं। नित्यत्योग्री। द्विधीयातागा

पनार्थमस्य त्वाग्नस्य विधानादौ सं निहितो पश्चात्स्या इत्यौद्भिदे पत्नी पशुपशुसोमादौ प्राप्तिप्रसङ्गेनेति। तदसत् अस्याप्रास
स्यैवास्या चोदि विधानान् वहरणप घातैवकर्त्तृपां क्वचन प्रहरणीयं प्रहरते मिति कर्तुर्द्विवचनात्। कर्कप्रक्षेपभात्रं पत्नीकृ
तिर्नैव मंत्रयुक्ता। अयोग्या सूक्तवाकेन मार्गोवस्था मिनोमतः। एतेन च सूक्तवाकस्य मंत्रत्व माहुतिप्रति। जैमिनेः सं
मतं येन सर्वं प्रक्षेपणं प्रत्तिनेः। सूक्तवाके कालविधिः पणर्थत्वाद् स्तुत्रपत्र॥ सिद्धान्ते प्रफपदे शोबापास्माशक्रौपप
त्तितः। एवं जैमिनेः पि सूक्तवाकमंत्रिकापसल ए आकृतिरेवासंमानतः। उद्देश्यपदं समपद्यते देवताः कीर्त्तितादृह
अस्यार्थमपि तस्याः इति भ्पः स्याना मिकृन्दिता। अनुवादे। पश्चाभागः प्रज्ञतेः प्राप्तिरस्यपन्॥ एकत्वस्या
विवक्षिति। काहरीपहरत्काते॥ ॥प्राप्यन्तराच स्तुष्याश्याता नमालभात। प्रस्त एदान्नेनएामग्रो प्राप्त
वत्तुष्याद्दस्यतेन मांत्रएणात्मानं त्वद्यालभान प्रहृत्री। आमालंमो मप्रहरणाभावेपि भवति। नचनएा एतंनेतो अ
प्यत्मानेनानुपहरणक्रीतिरक्तेति अग्निदाहान। सवरस्पनिकरिष्यमाणकर्मार्थवेनकरिष्यमाणप्रयोजनत्वा
नएामहरणाभावेपिभवति। नचनएाप्रहरणांगचमाशंकामपिच्छति। तत्राधनेरूस्वाभावादात्मनः वत्तुर्मेपा
हीति आत्मसंस्कारप्रतीतेश्च तुष्पटपलक्षणावा। छन्मतुएधीन॥ संवरस्यानग्नीदग्निष्वावपत्नीषहरणा दैवाहे।
रभ्पःस्वलिर्मीतुपेभ्पः शंयोर्ब्रूहीमेनेधासं वरस्यागांश्चोषडिपग्नीछेषमितरीमभ्यासंब्रूत॥ मंवरस्यानीनिष्क

तिपरिपठितानिविनियोगार्थमनुद्रुत्यविनियोजयति। एतेश्रौषड्वौषडादीनां संवदस्वानां ग्लोपद्रुतित्री एषग्नीद्रूया
त्। शेषमग्गानश्रीतश्रावयस्वागाट्। श्राहो नम्पद्। तित्री एष धुर्पुलिंगाद्विविक्रां उभावप्रक्तिप्रन्फातिरूपेणाम्नासंबे
तिमक्कानिब्रूतः। इह हि शंयोर्वाकार्थसंवादनं तेनसजितस्मिन्संवादः। तद्भावे प्वनुप्रहरेतितन्प्राणोप्लुतिप्रवर्त्तते। नए
महएणार्थत्वान् शंयोर्वाकस्यांनाघछित्त्रपावत्रूकादै। न प्रवर्त्तते र्थकर्मण्वान्रकथंतदितिवेत्। न श्रंसपत्नागोनस्कं
वाकवत्नंबंधक्तो दत्रपनोयेनतत्रूपकारकत्वेनदृष्टार्थः। स्यान्नाश्रस्य संस्थापनमेनेनक्रियतइतिनघ्नारंभेण। नियमये
ष्यमे। तंनो दृष्टार्थं तेतिवेत्। नाश्रवांतरसमाप्तेः। कर्मसमासिद्धिं सर्वत्र प्रतिपन्नवसानेसाद्धभागामक्त्वांनेतेनाह
वनीयपजनीनां सामापनमिदंनकर्मणः। अथ शंयुं हवैबार्हस्पत्योजसापतत्स्वेम्फपक्रम्पत्नांयज्ञसास ८ स्वा
मुपैतिया ८ शंयुर्बार्हस्पत्योवेदघ्छंयोरहतस्माद्वैशंयोराहेतिशंयोर्वाकोक्ते र्यतस्मास्यर्थत्वात्समयतिनैत
त्। तत्र दंतहितमिवमनुष्येभ्य आसेति यजुर्वेदन्तापदंत। हितंतसूरपिच्यासमापनमनेनाक्रियातसंप्रसर्कर्मक
णात्तत्प्रस्कुरमदृष्टार्थत्वं। ननु भववत्स्विवं। संवादस्यकथंतदर्थत्वं। यत्रैवामाह। एवमध्वर्युश्चाग्नीध्रदेवलोकंय
तमानमपितयनइति॥ देवलोकागमनपापकमदृष्टार्थमुत्पादयतः। तेनशंयोर्वाकार्थ्यंच केवलमेवसिद्धीतिनिश्ची
यते। नेनत्। श्रावयश्रौषाड्। हिश्राव्यावणाप्रमाश्रावणप्रतिद्वपके। सर्वीन्नप्रैषार्थेप्रैषादौ हष्टौ। तस्मादत्र

श्री०
५२

यो ऽग्निस्तर्पो ऽपि तदर्थं त्वं प्रथमस्य वसवोऽर्थं त्वमेव भक्षि हट्टं शंयोर्वाकार्थं त्वं पश्चु देवलोकमपि न पतइति तच्छंयोर्वाकेन क
ऽप्रमाणमेतैः प्रास्त्रुमित्यनुरूपं शंयोऽदोषेणैतेषां शंयोः॥ ॥परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममित्तरौ वृ
गपद्ग्रैः मिपमिति। न ह्यस्य हि प्रासनोपदेशात्क्राहुतित्वं। परिधीनामप्यनुप्रहरणे प्रकृत्यान्तत्वाच्चमेवायं परिधिमि
त्येतेन मंत्रेण। अग्नेः प्रियं भिन्यनेनेनारोपुरापन्प्रहरति। कर्कस्य चावभयेयामाहवनीयस्वानापत्योहः। पवरिधि
पंर्षध्वमापीरिद्यः पाशिभिर्गृह्यमानाः। तंव एतमनुजोषं भराम्येष नेघकपाद्यचेतया तेभ्यपीमियंमितिनाद्युकमि
तरूक्रमगमद्या श्रानविमांध्यान॥ ॥स्रुवौ भा हाति। जुहूपभृतौ। यग्रहस्त्व जुहूमुपभृनिवेत्यादिता॥ ॥संस्रवभा
गा इति संस्रवांजुहोति। संस्रवभागा इत्यनेन संस्रवाञ्जुहोति। उभाभ्यां स्रुग्भ्यां संस्रवहोमन्वाह। तेघभयत्रापि
यानवहृत्यान्यनं विहितं येतेभ्यपेक्षामपि तु स्रुचा होमः स्यात्। न च संस्रवहोमो बाधकाश्रवणान्तस्मात्स्माद्धोता
भ्यामेव स्रुग्भ्यां होमः। सा वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः संस्रावञ्जुहोतीति वचनाद्वसि विश्वेभ्य एवं तद् इति मंत्रालिंगाद्विश्वेषां देवानां
देवतात्वं। तेन तद्विहोमेषु विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति मंत्रविशेषः। पूर्वपूर्वहोमयोर्यो निःशेषयितुमशक्यद्रव
तान्येकत्रतेन संस्रवयोग्या। ये घृतास्सहीमस्य तेषामात्मपात्रगतानां समस्तानां व्यस्तानां वा पात्रमवशिष्टिस्तत्रस्तं स्रुवाद्रू
त्यर्थो वहुतां तापछिन्नाहावपि भवति। ननु स्रुवौ भा ह्लाति संस्रवभागा इति युक्तत एं संलिबेधः संसंप्राह्लोनितऽ

राम०
५२

स्वभागाख्येऽषाढ इत्यत्र इति संप्रत्यहरणे मंत्रस्यावयवानामनुषंगप्रहरणे होस्यवरं भविष्यति। पोनाहाद्यैर्हैवाह्वतिं करोतीति
पदेनत्माह्वतिर्भूर्भुवान्लोकान्गाच्छादिति तीति। अदो हैवाह्वतिं करोतीति प्रस्तरं अभिधीपते। येनतत्रोक्तमाह्वतिमेवैतत्करोती
तिसंप्रस्रहरीनाह्वतिमावं प्रस्तरस्य जन्मपमानमाहाम मभिश्रेणीनतेन संप्रगच्छ्राति प्रक्तिपतीत्यर्थः। नचैवं तर्हि सूत्रकारे
ण पृथक्तद्वचनं व्यर्थं स्कवोप्रगच्छ्रातिनुहोतीति व। नैष दोषः। अक्ति स्वं प्रगच्छ्रा निशाह्वपाम्रातपरेवानछायामेवास्य प
मर्थीतां चास्यमामूदिति। पवसंप्रस्रहरणमाहातं तदर्थमिमाः संधं महिं वृद्धं वपारिभाषातो भविष्यति। मंत्रपि विशेषे शह्वो वि
श्चेदेव परः। अन्यामिप्रायादेतद्वैश्वदेवं करोतीति तेन सम्यभामाभामेतिवदेकदेशोऽर्थाभिधानद्वारेणास्य कलाभिधा
नरूपः प्रमेतस्य इति सूत्रकारेणाभिमतं। तेनोद्रुत्राममभिस्यत्राप्यादितमेदीनच्चापिति पधप्पर्थोन्वेति तस्यापि ऋस्यभिप्रा
येणादिति देवता चेद्रूपं वाम्नदिति रत्नागास इति। एवं सर्वत्र मंत्रे देवतानुसरणीया॥ घृताची इति धुरि तिदधात्यन
स्येवेद्धहरणं। घृताचीस्थ इत्यनेन मंत्रेणानासाधु रिस्कवो निधानं। पद्यनसि हविर्गृहीतं स्यात्तदा स्कन्नं स्कारध्वापीति
दिन्नेकार्यं वाचनयो लत श्वांता पाश्चिन्नपावदुक्तादौ जुहोतोव प्रवर्तनेनो नच वायमनसोनुल्यचान्तं स्करोम वर्षियति। न
समवहित चान्नस्यापं जुहमनंतरत्रुद्विश्लेषस्य विषयेण। तेनापत्तेनुशकाते। मंत्रोपि वृक्णए पिधानत परवत्संस्कार एव
मेवद्रष्ठपति। नच धुर्यादिति। लिंगां धुर्याहत पातनं संबंध एहृणा। भिदमनेनाग्नसो एकृण्ण मभिधीयमानं तत्संस्कारोप

वति। अन्यपर्थच्यात्संस्कारएर्व्यप्रिनस्यवरूपंतत्रस्रुत्श्रिधानंतवाक्रियमाणांधु स्रुपहस्मान्नेनप्राच्यनेधुर्पेयान्नामित्तिधुरेवे
द्विहतंनहिंधुर्पप्राएकिंचिंकाएचेनावदृएततस्मान्स्रुक्तंस्काराएव॥ ॥स्फ्योपात्र्यांवेत्रू। पदिपात्र्यांगृहीतंनहिंस्फ्योमि
धातव्योएकस्स्कविंस्कगबङ्कवेवाजुह्कपमनेर्विकारेघतात्र्यासिधुर्यीरकिंचिकाएवेनविद्वएनतस्मान्स्क्क्तंस्काराएव॥ ॥
स्फ्योपात्र्योवेत्रू। पदिपात्र्यांगृहीतंनहिंस्फ्योमिधातव्योपकस्स्कविस्क। विस्कगबङ्कवेवाजुह्कपमनेर्विकाऐघतात्र्यासि
धुर्यो पाहि स्रुग्भ्याः ह्व माधत्तेति पथ्यार्थमूहः॥ ॥यज्ञनमश्चतइतिवेदिमालभते। यज्ञनमश्चतइत्यनेनमंत्रेणवेदि
मालभतेयजमानोमेदतिपुरूषयो॥ विद्वान्। एवमपिवेदिसंस्कारः। यो वीकमह भावीयेनाहस्पत्रशंयोएहनंद्
भिमर्शनीतितन्नश्चस्रतिशंपुवाकेमवहानि। ककंस्रुवे। दिसंस्कारं सपिष्टयमनुरथ्यमयमते। नमुनर्पदि धाक्रूपयोगात्सपो
जकस्य। हिभूतोपपयोगोपिसमानः। नवापितुल्यबलत्वंभूतोपयोगात्त्वंप्रधाना। भिन्नंभाकूपपयो॥ त्वमंगात्रितांस
वमधिश्चापसहमुनाधकमामिमक्रैवचनमपत्नी। तेशंयुसद्भावएवालंभः समिष्टयजुषोभावेभावेपि॥ ॥वेदंदद्दी
नास्कवत्सवमधुमुपजमहालीमत्नीद्वाद्वापपत्नीसंपाजेय्योगार्हपत्यं॥ ॥चंति। पस्यपघट्टानंविहितंसततन्नद्वाद्वायगार्ह
पत्यं॥ ॥छेत्पत्नीः संपाज पितुंगार्हपम। मित्यर्थदृशनानु॥ उपहायवेदावद्देवनान्नासातपावन्नएमिष्टयजुर्जुहोतीर्देनुनोस
हन्विनितग्रहस्मानेएःकएतौ। निवृवेदिस्त्वा। देवतापः श्रिशेभावः पुरस्ताद्दंतह्नीनेनगार्हपत्येकिपमाणोस्मादृतएववि

न्तो गार्हपत्यानुप्रवृत्तिर्दर्शनं गृह्यात एव गार्हपत्यस्य इति प्रणीता अत्रापि प्रतिप्रणयामनविधानं गार्हपत्यार्थं द्धिनु
क्तं च स्कंदे वाध्वर्युणैदन्तरूमान्मस्खाली वेदार्दानबर्हिर्दावान् नियमनार्थं नोपयं कदासार्थ्यं चैनेयपर्यवसमाप्त्या वि
प्रयोजनलाभात् । सामर्थ्यप्राप्ते सर्वेषां ग्रहणं आहानात् नियमनमेव युक्तं । कार्याभावादेवोपयतो निवृत्तिः । नएणां जनंच
ल्कविद्युद्धामेवब्रदन्तु यग्गामयति । अन्यार्थमप्योतनपोपणमर्शाउपम दृभावाद्योतकः । पद्धपयदृष्पत्रस्यान्तर्हि
कस्य विद्धूहणं तस्याः आपकपदि द्वं स्यात् । तस्मान्नोपयदृस्पत्र ॥ ॥ अध्वर्युः पूर्वेद्दक्षिणेन गार्हपममेम्स । पत्नीः संया
जयेद्गार्हपत्यस्याग्नेयकोणस्थं ॥ ॥ पूर्वेण पौरेण । तत्र गमनार्थं संचरः । पूर्वेणाहवनीयं गच्छाग्नेये उपविशेत् । अ
परेण वा गार्हपत्यं गच्छानन्त्रीय । विशेत् ॥ ॥ अंतरेण पत्नीमेकेषां । यदा गार्हपत्यमपारणमाति ॥ ॥ उपवि
श्य दक्षिणं जान्वाच्य । यन्नतिच्चान्नद्धूमेघुमासेषु वाव निकंदूपे । यजतीमनेनत संबंधः ॥ ॥ एवं सर्वत्रोपविष्ट
होमेषु । अधिकारस्युपजीवन्नाह । यत्र यत्रोपविष्टहोमस्तत्र तत्र दक्षिणं जान्वाच्यासकर्तव्यम् । जानुवंवनं च भूमौ नि
पातनं समाप्य वाराणान् ॥ ॥ उपांशु चरंति । पत्नीसंयाजैः ॥ ॥ वरणशब्दे सर्वदेवतामंत्र । यत्र यत्र वरणशब्द प्र
त्र सर्वोपांशुत्वं ज्ञेयं । सर्वे हि कर्मोपांशु कर्तव्यं । यत्र तू पांशुमात्रविधानं तत्र देवतापदमेवोपांशु कर्तव्यं । यथो
पांशु चरंति प्रभाप्रीषोमा यात् । यथा चाग्रयणेमेभ्व देव मुपांशु इति । यजाति सोमं त्वष्टारं देवानां पत्नीः अग्निं गृहपतिं ।

जतिवचनाद्बहुरवन्नेपुंएवेतुवाक्यादिपजतिधर्माः प्रवर्त्तंते। स्वाल्पाः प्रत्नत्वाद्वदात्मेपेन॥ ॥ तृतीयंतर्द्धनिपुंस्तात्वं॥ क्री
येयागेश्रूर्वस्यामंतर्द्धानेकुर्यात्। करोधंतर्द्धानक्रियासाधनेतस्मुखोस्त्रान्निरःकरोतीतिवचनात्॥ ॥ यत्स्यन्त्वाभ
तेषष्ठी। तृतीयैवप्रकृतत्वात्॥ द्वितीयापीणातोः षष्ठीः सेस्कार्पीत्रकार्मण्या। तेनपश्वाश्रभावेषिश्रन्वारंभाः प्रवर्त्तंते।
सह्या। निकर्तृकोवास्यादृन्विंगितादिकर्तृकः॥ तल्लोपः कारकंस्वार्थेभा। जिपेन्सर्वेष्याः ॥ शंद्वंतंभवति। पत्नीसंयाजनंक
र्मतदंतेकर्मणिपदिश्यते। नसत्वात्तिदेशः प्रवृत्तोपेमास्ववाधनार्थपुनरूपदेशः स्यात्। तस्मादेनेशेषुकर्त्रत्रमिति॥ ॥
इडांतंवा। रउावांतेकर्त्रंभ्या। एवमाख्यायमानेतुल्य/ स्यात्। तथावाश्रृतेपारिकल्पितंस्यात्। शंधंगता हि याजिको
श्रृतानेडांतत्वात्तथाहितदिडांतेभवतिद्रूरूपकल्प्यायाजिकस्यापसंतंहूतस्मादिउातमेवस्यादिति। शंद्वंततावया
जिकी। सपदिप्रसरस्यरूपेकुर्ष्यर्फादिन्यादिनाषष्ठीतेनतापितंयदिशाह्यावया। जिकं। तेनैतद्द्वनुपर्धेनसूत्रेमाभि
ये। वाशद्वोव्यवस्थितविभावा। कारणंभवत्येव इडांतेएवमवधारणार्थेन वाशद्वेनेडांततायामवधारणाद्वनवधारणा।
द्धि हितस्यापिशंभवंतवसयाजिकचे। तेनेइयानियमेनांतेनभवेतत्यांतत्सूतामसुतरपिवक्तव्योहि विशेषंते। नत
द्वेयाजिकःशंयु॥ अतएवशंधंततायाःयाजिकत्वंवरपनकर्मरेवपति॥ ॥ शधातावद्वत्रणमस्मादामानक्रिप्रस्तव
स्कविस्फवेस्वाल्पोच। पत्तावद्विमानिदेशाद्ग्रमध्यमूलानित्यंतुवश्रीक्रमितिह्या तत्कर्मेणोननं। यदेशंद्वंतेसंधंता

अपणीयप्रस्तरस्रुचं शंयुवर्थं विनीयं वेद्यन्तरेण॥ ॥अग्नीद्गाहानुप्रहरेति। अध्वर्युः॥ ॥प्रास्य तृणादि पूर्ववदिड़ा। अध्वर्यु
कुर्यात्स्वस्तरेणवत्। संवा शाघपक्षभाव पि प्रैषीत्॥ ॥शंय्वान्तस्य कर्मवं प्राग्हत्वाग्ने द्द्वासपविति। रूद्रांतपत्नीस
स्वमरं न तोन्क्षचातुर्मास्यमिश्रितिपि माभूदिति पुनः पुनः शं ब्रुवन्ग्रहणं। शंय्वंतं पद्याप्रिवंतो हि लक्कू स्रुक्वंज हस्तक्वं संभ
ग हृत्वा नि तु भाव पिसंस्थाप्य वग्ने हपरिध्व प्रपति पत्न्यास्य मग्ने प्रस्तइति। अग्ने द्द्वासपविमतेनेन मंत्रेण स्वाहा वा इतिमं
त्रालिंगात्। तत्रघृष्यावहून तु हुत्वमिति तिवचनादाहुति रिपं पत्नीसंयाजांगमेनेन स्वस्तुपत्नीसंयाजेषु प्रवर्तन्ते। न च पत्नीसंया
जा पावद्वक्ते अर्थकर्मत्वात्। अपूर्वार्थे हि ते क्रियन्ते विशेषप्रयोजना निर्देशात्। यत्र च पत्नीसंयाजांतत्वं तत्रेडांत व
मा हुत्वं तत्त्वं वा। न चापशोः शंय्वंतता स्यात्तमभावात् दर्विलोपादाहुत्यभावात्। ननु तत्रापि शंय्वंतं न लुप्यते। पत्र ध्यो
मन्त्रे स्तद्भावे भावइति स्यापाहुतिर्माभूत्त्वचाहुत्यंगं शंयोर्वाकोपेनार्थलोपात्तद्भावः स्यात्। वद सद्भावान्न
णभावोपेनारंभप्रयोजकस्तन्म हा एनस्यात्। सुघाहुत्यवशिष्टाज्यालाभस्त हि तद्भावन्यास्त्वं जननमाहुति
र्नावता किमापातो येन। येन शंय्वंतेन क्रियेत। अपशंय्वंतं पुनः पुनरहृद्धिरपानयोर्विधानादीनामभावस्तहि आ
ज्यांतरेणां जनं विधेयं। प्रस्तरं स्कारस्त्वाद्दिति। न चापि नमात्याभाव! पूर्वाभ्युक्तापाणि निर्मार्जनानावात्। आज्य
स्थाली स्रुक्वपी रपि पर्वांजनार्थमवस्थानी तत्त्वात्। न च पूर्वमग्रहणवसंस्तवसंशब्दनं येन तत्संस्तवपोर्वा

श्रौ०
५६

पं होमः स्यात् । न च स्कावतत्संभवः सामर्थ्याभावात् । तेन यथा स्कन्नेण स्थालीत एवाहृत्या हूयात । एवं स्कन्नाऽपि
तदर्थमाज्यस्थाल्यापि ग्रहीष्यात । तस्मादकारणमिदं पश्चावर्ष्णलीपरदं तच्चे । उच्यते । प्राप्ते पुनर्गृहीत्वाप
छं घंतेन द्विधिस्ततः । एतावतिक्रान्तेन स्याङ्कपुरस्यात्तिक्ष्मपकः । पूर्वशांपुवदत्रापि शङ्कस्तनमध्यनताते
नाभिधेयग्रहानान्तर्शंपुत्रप्रवर्त्तेतीसंभगहात्तिशब्दोपं संस्तनाधस्त्वाचकः । पूर्वदृष्टेः । न ह्यन्यार्थः संभावेः
साध्यात ततः । आताम्पन्नाम्रमसस्पास्साधर्कंकथमाह्निपेत । मांसहोमस्त्ववापान्यालफोपि स्याज्जुहुयात्तः ।
नात्ति सस्त्रणहोमोपि संवादेनासन्नासयं । शृंधंगवधावान्नदर्थंवाकांवा दस्याप्पभावता । एवमुभयथपुक्ति
सद्भावेपि पूर्वपक्षएव दृष्टंतत्तरस्तेन पश्चावपिप्रांधंतं ताभ्युक्तिपुक्ताः ॥ ॥ सव्येनावृन्य दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नयस्य
तिसराख्यम्याद्दतिच । सव्येनेति गार्हपत्याहवनीयावंतरेणाश्रमार्गणं यातेन चेत्सव्रविष्टः स्यात्संच एंतरेणागम
नेहि तेन यम्यागातिरनीत्य निष्क्रमणस्याय प्रदर्शनपाद्यात्तेत पूर्वापणाम नेते नैवाहत्रिः । दक्षिणग्नावाभ्यां
मंत्राभ्यां जुहोति । सकृद्गृहीतेन ॥ ॥ उलूखले पांजुहोति । उलूखले दृश्यादिना पिष्टानां लेपानापि दृष्टानां लेपा
पस्याभितिवापिपलेपां जुहोतीति मघष्यापातः प्रतिपन्नं तथापिसन्नेपमायामाद्रुतेः । न हि पिष्टानां लेपाः संतिश्र
मंनतेस्यात्तत्प्रतिपन्यर्थमाहुतिः स्यात् । पात्रंगुलीस्थं हि संभावनेपिष्टं तत्र संतानीति । नश्छवद्गालितं वचनात् । ना

एम०
५६

चेतदर्थस्थापयपि चाद्यालनमुचितं। सर्वस्यास्य दानेविनियोगात्। यदि पिष्टलेपप्रयोजनमभिमतं स्यात् तर्हि करण
स्थापनवदस्यापि स्थापने विदध्येत। यद्यपि पिष्टलेपसंज्ञया व्यवहारादर्शनाद्यानर्थक्यात्। पिष्टलेपसंबंधपाति
पात्रस्य पर। युक्तमिदं को नाम नोरीकरोति। परं तत्रापि विशेषोस्ति देवतोद्देशेन हविर्ग्रहीतपात्र तत्र संनिष्टमस्तु
मा भवद्देवतानां भागो ह्यायपतिसवात्माहुत्यानिः क्षीयात। तथान मंत्रगात्परद्रानोसामवर्ज्यपि दशाश्लिष्टमुलूखलमुसा
लशूर्पदृषदिकपालेवि। तेसतिमहाग्निंदुः स्रुच्छीविं दवश्च तन्सर्वमाग्नरूपेराग्नु होमि। एवं वाक्याहुतौ युक्तत
रंस्यात्। पिष्टलपाहुतौ सर्वमसंगतं हस्तपात्रीगानलेपस्य रूपमाना वानमंत्रैकत दनभिधानात्। तद्धस्तावले
मुसलेवा पिष्टलेपसंभावनाप्यस्ति। तदुलावयस्यन्वात्मरं पिष्टानां हविषां पिलेपाश्रयशक्यो पाद्दानस्ति देवतोद्दे
शेन ग्रहीतान्नतस्तेपापिताः। तेन सापराधं भविष्यामा तिकथ्यमप्यपराधं मार्जयामीति तत्र हुल्लेखापनयना
र्थं सा तत्परा निर्दिष्टः। यथा विकर्षाऽ होमऽ हुत्वा संतनिंचेति व्यवहाराभावेपि निरूढिः स्थापनार्थमिमं संज्ञा होमी
हि देवतोद्देशेन प्रवृत्तः। तस्य चदिं रुवः स्रुच्यां च तत्र तन्नेफ्लना स्तव्यासस्य पराधभागित्वं यत्र दास्य होमेन मतिनि
धापते। अत एवश्रुतिः। यारएवास्यत्रविकर्षः स्कंदंतिना एवैतदाह वनीयेस्य गाकरोतितस्मात्। द्विकर्षाऽ होममिति
तद्धविषमापिसंज्ञा। अत एवात्रप्रमाणत्रयाद्देवतानवग्रामे पिदर्शपूर्णमासप्रधानाद्येविः पचातोफ्रक्रदेवतानामभ

दैवतान्येतेषामुद्दिष्टं विना। शेतमाज्यविनिमयेन प्राप्यते। न चैकमुपांशुयाजादीनां न दैवताभावः। नैषः। पिष्टलेप
शादृस्यप्रधानहेविः पश्चात्। प्रधानार्थसाधनद्रव्याविनाशे संधानमिष्टं। तस्मात् संनुपपद्यमानस्य कामा इति प्रार्थ
नायणाध्रुविमोजणीसानियुज्यते। अयमभिप्रायः। यदृत्तानामप्रधानसाधनं द्रव्यं कचिन्नं स्लेषितं भवतीति तेनेभ्यो
नप्रापितं तद्दिदं विनिमयेन प्रापितं तेन ससमृद्धा यागा। यत्कामाभिसंबंधानेनार कामस्तेषी कामानां सम्पत्ताः संर
णेनो कुर्वंनुजिना सिद्धमिदमाज्याहुतिर्दर्शपूर्णमासप्रधानाद्रवतेः साद्वताद्दक्षिणासिहोमस्यार्थेकमन्वा
धावहूक्तेनिवर्त्तंते॥ ॥ पत्नी वेदं प्रमुंचति वेदोसीति। वेदं कुशमुष्टिं पूर्ववद्बद्धं वीहासीत्यनेन मंत्रेण पत्नी विस्रंस
यति॥ ॥ योक्त्रं च प्रमामुंचामि वरुणस्य पाशाद्येनमाबध्नात्सविता सुशेवः। सतस्य योनौ सुकृतस्य लोके रिष्टां
मा सह पत्या दधात्विति। प्रमामुंचामीति शाखांतरीयेणानेन मंत्रेण। निगदपठितेन योक्त्रं विमुंचति। वशाद्वामन्नीत्र
न्नमयुह्यमीगात। वक्तव्यस्तत्र भाष्यकारेणेदमभिहितं। पचामुंचामीति वेदं विमुच्य योक्त्रमिमत्र प्रचामुचामाति
मंत्रलिंगाद्धावहितमपि योक्त्रं विमुक्तिकर्मत्वेन प्रतीयते। ततश्चाहात्तापत्नीलं योक्त्रं प्रचामुंचामीत्यनेन मंत्रेणावि
मुंचति। न च यजुःशाखिनां मंत्राणां एकाणिके पत्नीकर्तृकमस्तीति न पूर्वकार्यान्यायेन पदार्थधर्मभिः कारितं तदा इत्य
।पा निर्दिष्टत्वाद्वरितोयंभ्रुतंकाएं। निरर्थकं माभूदिति पुनः क्रिया प्राप्नोति सा च कृतत्वात्पुनः कर्त्तुं न शक्यतदमिहो

तानप्रवृत्तेनेमोक्तविमोके। अपि च योक्त्रविमोचनक्रियायां कर्मकारकं निर्दिष्टपदं। तत्र बद्धं विमोचनक्रियां प्रतिकारकं भवति नाम यातेन विमुक्ते सति कारकाभावात् क्रियानुत्पत्तेर्न द्विधानेऽविधिरेवं कुर्वीभवन्न प्रमाणं स्यादिति येषां पक्षः शाखिनां विमोकविधानं न भविष्यतीत्यद्विजपमिदं। होतुर्विधानमित्येवमावरी धेनोभाविष्यतीति। तत्तु न न्यायसहं। तथा हि पत्रावुक्तकर्तृद्वयं करणद्वयं चैकस्यां क्रियायां न दृष्टपनर्हतीति। तल्लौ। किं लौ वैदिकं वा। न तावल्लौकिकं। एकस्यां कृषपत्वेन न क्रियामनेककर्तृकरणद्वयं करणद्वयं करणसमवायदर्शनात्। अथ वैदिकमामदर्शनं न किं क्रमेण यौगपद्येन वा। क्रमेण चेत्सिद्धसाधनता अस्माभिरपि तस्याङ्गीकारात्। यौगपद्येन चेत्। अनेककर्तृकरणसमवाय एकस्यां क्रियायामुक्तामेवी पात्नीवतहोमादौ दृष्टः। तत्र हि वचनेनोवैदपक्का नोसांतोमांत्रेण हूयेत इति। अथ्याहाग्नीत्पात्नीवतस्य यजेति स जुहोत्यग्ना ३ इ पत्नीवन्निति च। ननु तत्र याज्यामंत्रयोर्विधानादनेककारणत्वेऽपि नानेककर्तृत्वे। होमं प्रति होतुर्व्यापाराभावात्कारकत्वाभावः। कारकत्वे हि सति स्यात्तंत्रविवक्षायां कार्यत्वं पन्नः। उच्यते। विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते। होमं प्रति याज्यायाः करणत्वं तत्र होतुः कर्तृत्वमिति कर्तृ हि कारकाणि क्रियां प्रति व्यापारवन्ति कुर्वन् क्रियायाः कारकं संपद्यात्। एतदेवाख्यातं स्वंपनकारकाणां व्यापारास्तदधीन इति न चास्मिंस्तस्य व्यापाराभावः। याज्यान्ते इत्यहं जुहोमीति मानसव्यापारसद्भावात्। अत एव याज्ये देवताप्रका

श्रौ०
५८

णास्यप्रयोजनं कथन्नाह। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अत्रमूलपुस्तके॥ धर्ममात्रेषु समुच्चय इति। न चेदमपि नास्ति अनेक
कारणकर्तृसमवाय एकस्यां क्रियायां भेदान्मानसी होतुरेव वर्णोः कायिकीति नैष दोषः। मंत्रो हि कायिकक्रियाकारकं। स
होमाख्यायां पठ्यते। तेन होत्राख्यवासितेनापि क्रियांमेदात्स्य तएवैषा क्रिया। अनुमानस्य क्रियायां कर्तृभावः स सर्वां क्रियां स
वश्यंभावीति न तेन क्रियां निरूपं तस्य मुख्यक्रियायां मन्तर्भावात्। अशं नियमनपिदं। न हि सुतरां समुच्चयस्य अप्रतिप
मादकरणोपन्यासात्। तस्मादस्यन्त्र समुच्चयः। यत्तु भाष्यकृताप्युक्तं इविलासनं प्रकटितं तद्दत्तं नया। अन्य द्वि
लिंगमंत्रतो नियमाद्दृष्टविलक्षणमेवज्ञाप्यते तत्र भयमपि प्रयोगवचनो न्वेषमत। नैकेन निएकां ज्ञो भलत। तेनैक
स्यानुष्ठाने परमपूर्वमपूर्णं किं प्रं इतीयानुष्ठानं न प्रयोजयेत्। ननु धर्ममात्रेषूक्तः समुच्चयः। नायं न्यायकृद्दृष्टनिस्प
वातान दोषः। अदृष्टार्थे वेलक्षण्यान्त समुच्चयं विनानावस्थानं न भते तेन यत्नात्स्मभंशो धर्ममात्रे चेतदुच्यते। आविन
नाप्रकालीन त्रयर्थविनं॥ भी हि पवनद्विकल्पा भावाना नवशात्वभेदेन अवेक्षितविकल्पे नार्थवत्ताहीपः कर्मवि
नविधानादि धर्मशाखोद्दे पौन्याप्यास्य विधानान्नुप्यवि धानतयावीदिति चेन सर्वैर्मारंभो युज्यते तस्मात्समुच्चय इति
ष्टि इष्टां तपावजैमिनि निरपेकस्यो क्रियायां यजमानाधर्मु निमाएमाकांद्वययविततमंत्रयोः स्विनस्वेन मंत्रेणाभयोः कर्तृ
पमाह च्छाम्नानेष्य भौ इहाम्यानत्स्यार्थवत्त्वं स्यादिति स्वरणलाएदितत्तुल्पनर्तिपाहोत्रपत्नीकर्तृकिंत्वास्वमंत्रेणावेद्दविपाकी

राम०
५८

पिपुक्तः॥ ऋणान्वं मा वोद्दिया स्येद्देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति तस्या मनसा ध्यानं तद्रूपेणो
द्दिश्य हविः प्रदानमिति। एवं चैकस्यां क्रियायामनेककर्तृकरणसमवायात् कृत्स्नापि तन्त्वपविरुद्धं। अपि च। अदृष्टार्थानां
समुच्चयो युक्तः। ननु कथमदृष्टार्थानां करणमंत्राणां तेष्विह समुच्चयेष्वर्थांतरपत्नीकर्मांतरत्वापां व्रीहिभिर्यवैर्वेरित्येक
स्यापि वचनस्य नन्ववारितार्थता। अत्रानुपपत्त्या कल्प्यमानं मंत्रद्वयं न मंत्रं द्वारबुद्धिं जनयेत्। ततनस्वस्याविधायका
पेक्षा यात देवत्वमिति तेनाविरोधोदृष्टार्थत्वेपि। न च दृष्टार्थत्वे वस्मरणास्मानतः। पत्नीकर्तृकवेदप्रतिपत्तिसमपि
तस्थपीक्षसदर्शनमात्रेणास्मारणात्। यदि हि मंत्रलिंगाद्देवतास्मार्यते तर्हि न स्मर्यतस्सहचरितात्तन्नु किंचिद्वा
कात्माप्यतो न तस्मारणं सहचरितादपि न विध्याते। अथानियमे प्रतिनियमनात्मनो विस्मार्त्यं। कथं तर्हि
दृष्टार्थत्वं। दृष्टार्थस्यार्थनिप्राप्त्यात्। नेदं तथा॥ ततो दृष्टार्थानां धर्ममात्रेष्वसमुच्चय इति अप्यानियमनमिदं त
र्हि स्तत्त्वं समुच्चयः। उत्पानियमात्करणे मन्यवायात्। तस्मादस्त्वत्र समुच्चयः। यत्तु भाष्यकृता स्वप्रह्वाविलासनं
प्रकटितं न तत्तथा। अत एव विलिंगा मंत्रास्तानियमाद्दृष्टविविनशणामवजनमनेतद्व्यमपि प्रयोगावचनोन्वेषय
क्षोः करनतिराकांक्षोभावत्। तेनैकस्यानुष्ठाने यदस्य पूर्वमपूर्णकथं द्वितीयानुष्ठानं न प्रयोजनयेनतु धर्ममात्रेषु
क्तः समुच्चयः। नायं तस्मात्समुच्चय इति सिद्धं। ननु चैवमपि मात्रस्यनेककरणकरसमवाय एकस्यां क्रियाभेदात्स्मा

श्रौ०
५९

नह्यहोतुरध्वर्योः कापिकेति। नैषा दोषः। मांत्राहि कापिकक्रियाकार्कंस होत्राध्वापार्यते। तेनहोतुर्मानसक्रियापांकर्तृभा
वःस सर्वक्रियास्ववश्यंभावीति नातनं। केयांत एवं न समुख्येकर्त्तृतयाहीनं पत्नीकर्तृसमवायश्चकस्यां क्रियाभेदात्। एमा
नह्यहोतुरध्वर्योः कापिकेति। नैषा दोषः। मांत्राहि कापिकक्रियाकाकंस होत्राध्वापार्यते। तेनहोतुर्मानसक्रियापां
यजमानाध्वर्युसमाप्यकां उद्यपाठिनयो मंत्रयोः स्वेनस्वेन मात्रणो भयोः कर्तृवाताह। आम्नातेषू भौ आम्नातस्मार्य
वचंस्यादिति। नादृष्टनिष्ठचात्। न दोषः। अदृष्टार्थो वै लक्षणया समुच्चयं विना नावस्थानं लभते। तेनयकास्मि
नंगो धर्ममात्रवंनदुष्यात। अपिचनास्यकालांतरे प्रयवतान्वी हि यववद्विकल्पं भावात्। नचशणस्याभेदे नस
वस्थितविकल्पेनार्थवत्ता होतुः कर्मण्येन विधानाद् ध्वर्युप्राप्तो देशेनाप्यस्य विधानात्तुल्यविधानतया
वोदितन्चेतास्सर्वैरारंभो युज्जते॥ ॥ सत्रणआवोदः। आवद्र्दित्विमर्यादार्थोपमाउः। वा हि इतिमर्यादार्थो
यमाउः आवाद्यावदिति। ननु कोयं मर्यादार्थः कथं वा मर्यादेति। उच्यते। परिभाषितं हि सूत्रकारेण। आमु
छ्यादिति कर्मस्स तत्र्क्रेतिकर्माविषये न चैनं कर्म दूक्मपरन्वाद्दे दिशाङ्गसतेनावेदेन्यूभन्नातो मर्यादावाहिर्व
र्तृ। यथावर्हिं विद्यवधिकोत्विधान। एवमयमपि। अथवायत्रविलसंसनकृतंततत्र आरभ्यावहिं यावदितिश्र
वयाभिधायको ऽयमाङ्ः। वहिदिष्वावधिलक्का तेन वेद्यवधिकंन पश्चात्त्रवपुरस्तादात्सणोर्ध्व अथवाङ्ः सर्वत्राव

एम०
५९

वधिणष्टं अथवा सर्वत्रानधिणष्टं तात्पर्यमाऽननयीम्नते किं तन्न एवांतार्थं तेनावादि यावद्द्रव्यस्थानमारभ्य
नेतदुभयमप्यनुविनो। अवध्यर्थं चाहाठः। अत्रापि कर्मण एवावधिर्योमते। येनस्तणस्माब्रदिरवषि
न्वेनोच्यते। तस्माद्दावे द्वैवे दिव्याप्या। तथावबन्कवानां सूत्रे। तं नु तन्वन्लिमत्ल एणार्हपत्यमावर्हिषिहो
स्वेतिबर्हिर्बधिकं स्तरणं स्तृवर्यैति। क्रतामः। पिचा। नमावेदेः स ८ः ह्नणातिमी षावैवे दिर्विषावेदः पश्चा
द्वैप· ऐ श्वत्रृषायो षामधिद्रूवतीमधिदृवणं पश्चाद्दाग्गमनेन क्रामशेषावयंगनांवर्द्धिंश्याप्पस्तरूणाद्
र्शयतितिनावर्द्धिंश्याप्पस्तरणीमः॥ ॥ श्लोब ८ं सामिष्टयज्ञुर्जुहोतिदेवाणानुविदश्म नेनमांत्रणा। संक्षेपं
संववहाणर्थ्यकिपात्। समेष्टयज्ञुरेतं भावतीत्यादौ। वानश्चात्र देवता। तेन तदुद्देशेन त्यागः। अत एव कान्मा
पतः। मनसस्तनिर्वसन्देवमामिति। ननु कर्थं वानस्पांदेवतानेपेनाधिकरणविभक्त्यानिर्दिष्टोयं। न ह्याधि
रः स्वामी स्यात्। न ह्याद्र्भाश्वारे कुंकुमं तरस्यामिकं स्यात्। तस्मात्संतुष्टि विशिष्टानां देवानामेवोचितं देव
तात्वं। नेतरत्। नेदं संबोध्यघस्थानं प्रतिपेद्यते मवीणा। वावा। हे यत्त विद्वो देवा यतं विद्वान स्वातावाप
संपुनरितश्चायाच्छतातनाऽस्मिन्यत्ते पद्यात्वमेतद्भवज्ञोदक्रमितः पां। द्वितीयेक्रातो द्दासामीक्रम्यात ते नास्पद्ध
पमानस्यात्राहित्ते पेजानकर्तमेन्मसतामर्यानेनेदंनतेभ्योद्दीपात। अतो नेषामत्राद्देवतात्वं मनसस्या

श्रौ०
६०

नस्तर्हि भविष्यति। स्वाहाकारयोगाविशेषात मनसस्पत इमं देव यज्ञं स्वाहेति। तद्यपि न दक्षात मध्यमपुरुषयोगा
त्वात्तेनाध्वनकर्त्तृत्वे नियुज्यते यज्ञस्य। न तु यज्ञसंबंधि चं प्रकाश्यात न स्वाहेत्यथ यं यत विशेषणं। तेनस्तु कृतं यज्ञं
वाते धेहीत्युच्यते। यद्दि स्वाहायोगाभिवकृर्दृवानुपपत्स्यात्। न स्वाघृत विशेषणं स्वाहेति। वाते च स्थापनमुच्यमानं
वाताधीनं हविरिति सिध्यति तत्र तस्याभिर्वं विना सम्मा। इदमिनीद्दमायम्भज्ञनिर्द्दिष्टाकेन यज्ञष्टाधर्नं द्रव्यं क्लनयज्ञ
स्यप्रतिरूपकं निर्द्दिष्टरूपवाते निधाप्याना। तेन हूयमाने यमाहुतिर्निष्पन्नो यज्ञस्तस्य निधानमाहुतिरूपेणाभिधीया
ता। समिष्टयजुष्व संस्थापनं कर्मणो दृष्टरूपेनेनां तापच्छित्त्रेन भवति। अंते स्येववा ध्यकथं संस्थापनं स्यात्। नन्
यपुक्तस्यात्स्यसप्रतिपन्नं नुश्च्व त्रिरिपं संस्कारः। एतन्न। तथापि स्वतंत्रा होमविधानादर्थकर्मता। न च त्ता। एसर्वा स्तु समि
ष्टा सएवेत्य। निजुहोतीति उपाधिविशेषमनुन्केवाहोमविधनात्न। अनेन होमेनावृष्टद्वारेणामवसर्गोद्देवनाना
मुच्यमानो दृष्टार्थतां स्पृशति। न च्चेकादवतीद्देशेन मन्यमानं द्रव्यं वढीनामाकांक्षितपूरकं। तस्माद्दृष्टद्वारेणाम
वसर्गोद्देवतानामुच्यमानो दृष्टार्थतां स्पृशति। नस्मिकादवतोद्देशेन मन्यमानं द्रव्यं वढीनामाकांक्षितपूरकं। तस्मा
ददृष्टद्वारेणानस्याधकंनेनां तामच्छिन्नादावभावः। जुहोतौ वातापस्वाहेति भवति होमे च जुहोविधानात्। अत्रापि न
येवास्यात्स्वस्वाहामा॥ ॥ बर्हिः। देव बर्हिरित्यनेन मंत्रेणाबर्हिर्जुहोति। जुहोत्यपादृशा स्रुचा। प्रतिपत्तिश्चायं तामच्छि

एम०
६०

लेपि ॥ वेद्यां प्रणीता निनयति परीमकंखिति । परीम्या हवनीयं प्रणीतानां स्वं ध्मात । अथ प्रणीता दक्षिणतः परीम
निनयदिति दक्षिणतोवस्थितः परीमेन्फच्यमानतु अपमप्याहवनीयाङ्क्षप्यानसंनिधानात् । पाति पत्निवाद्ववश्यक
र्त्र्यं काद्दूष्यार्थमपिकृतत्वार्थं प्रतिपादनमपेक्षात ॥ ॥ पुरोडाशकपालेन करणानपासम्पधा कस्मात्निन ८ । उ
त्वामिति । पुरोडाशविशेषणं संभवार्थी तेन पत्रपुरोडाशस्तत्र कपालेपत्रनु चर्विष्यांतद्भावस्तत्रापिनाप्रक्रा
नवा । पिपेनो क्रंवीदिनचाद्धाभावरतिकरणानितिफलीकरणात् । ननु करणाएवफलीकरणा । नेतिक्रतत्वात् अपा
स्यतिप्रजिपति अधःकृष्माजिनं कृष्माजिनस्याधस्तात् । रक्षसां भागोसीत्यनेन मंत्रेण । स्थानानिर्द्देशादुन्को । उत्करे
वाप्यतीति कस्यप्रतिषेधनिवचनात् । ननु । नातिरिक्तद्वमेनेषां देवतोद्देशेन प्रक्षेपात् । सर्वं स्यां । अमायेमनुनिष्पन्नंचे
नातिरिक्तन्चं । वाजेनेप्येवमितिचेत् । न । जुहोतिसंप्राहनाद्दाहवनीये प्रासेः । ननु यद्देवतोद्देशेन प्रक्षेपाभावाद्रक्षसांदे
वताच्याभावान्कथमितिचेत्तषेणु । न ह्यत्र न हि श्रौते द्विवताप्रतीतिः ॥ देवतोपाधौ प्रकृतमर्थे पाष्टार्येन ह्वितस्मरणात् ।
नवचनुप्वी । श्रूयतेपि न स्वं प्रदानप्रतीतौ संप्रदेयद्रव्यसंबंधवगमेस्प ति देवतान्वमनुमीयेत । न च मन्त्रे लिंगात्संप्रदा
नानुमानद्वारेण रक्षसां देवतात्मसन्धापकं । ननु रक्षसां भागोसीमेतल्लिंगं प्रमापकं भविष्यति । नैतदेवं । पागादी
मप्रत्यपेक्षत्वात् लिंगं । अनुमितानुमानरूपेण हचताविधप्रकरूपा श्रुतेः । किंचस्याद्यथासजुहोतिपरत्वेद्रव्यसंकं

श्रौ० ६१

तापयाचाऽऽप्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽग्न्यामहि घृतस्य यजेमाद्दौत होतिर्यजति शाद्वाभ्यां देवते । द्विशेनद्व प्योन्म
र्विन्म्यपेसाति देवतानुपादेशाद्विशेष देवताकांक्षायां मंत्रलिंगाद्देवताक्रम्यनुमानं न चेहतथ्या । यजतिस्तु होति
निर्वपतीमाद्दीनामप्यतएवश्रवणाद्व्यातामाज्यैतैर्देवनाश्रयमाः । षष्ठी भाग्याथा द्वाभ्यां भविष्यति । ननु षष्ठी
सामान्यसंबंधमप्याधिका । भवतु नाम षष्ठ्यामात्रं । विशेषे पर्यवसास्यति । भाग्यानुरोधात । भागो हि समाख्यपास्य
न्वमाद्य । स्वत्वं च निर्मसामि संबंधस्वामीवदेवतानेनव्येसां देवतात्वं भविष्यति षष्ठ्यावाशङ्कात । निरपेन्त्रयादि
वतात्वं प्रमेयते हश्यान्त हि षष्ठ्या देवतात्वमापकत्वं प्रथम्यमेधे पशुदेवतासंबंधेन यागीभनिवाकेषु । अष्टह
यारु इत्याधनुक्रम्यक्रोषामायो । दिवस्यागो रम्याग्नीषोमसोऽर्थवाक्ये देवतनस्यतानां हर्षतोवानस्मात्स्वरूपा । हसिम्ये
व मादीनि वरूणि षाघ्नीव देवतासंबंधपरा । णिवाक्या निर्दश्यन्ते । तथा श्रुतेः । इज्यस्य हविः । हीतिहविषः पश्वादिति । इज्यस्या
स्वतामप्यपः । ननु वैश्वदेवेषु होतीति विश्वेदेवाः स्वरूपसंबंधाः । इतिनयनुया हूयमानं तद्विनाभावादेन । इज्यापीव
हूयत इति । एवं वपनशंसामकोप्यानु । द्विष्टस्याप्यमनत्रजिप्यमाणं न देवम्पं । नवान्यानुद्दिष्टसंबंधिनि प्रजिप्यमाणाक
श्रमंत इत्यापनस्यात । पव वैश्वदेवं पत्नुः तदमत्रो द्विषानां परामर्शकं । न हि घृतमत्राक्षिपेन घृतपावानइति समाव
तार्थस्यात । पदद्रव्यनं न तु स्वसंख्या एकमितिवसाद्देवा । नायैद्दीयातनखतंनं । अत एव वसांवसापावानः इति द्विशांप्य

एम० ६१

पादशंक्य चाह विहृत्याने । एकत्वं च मंत्री जपासी तिष ष्यांत इज्ज्ञसंबंधस्य लेन तस्या देवतात्वं । देवतानां प्रसंख्या नेनादेश
देवतानां चेत् । नवानप्रसंख्या नं सर्वासां तत्र वस्मिन्ने ॥ त्रै पं व कस्य मास्य भूत्वा भूत्वंभिर्स्री ते । षि । देवता भावाता
याग्या भावोन्नां स्मिन्ननुक्तिनः । पां वै देवताम गाम्य नूक्ता यां पनुः सैवा द ध ना सवन्नौ देवता घनु । इति श्रुते देवता
त्वमेव । भूतपूर्वगानिर्दिष्टान हि संबंध्वा भावतः । संबंधो घा । हविर्विधे घ्यं । कपाले न निरूप्य ति । अस्मार्थपत्र बहुलं त
-संस्का एस्त स्वपो । नितां ॥ प्रवर्तते ततो न्या । स्मिन्नोहरणं स्यादन्यादृक् । विशेषणार्थेनो नस्य पुरोडाशः प्रवर्तति
। भूत त्वमविशिष्टं तत्काले तीनेम ह न्यपि । कर्मभिर्विधेने पि संबंधेन विशेषितं । कदा विषद् भस्त्रान्यं नासंबद्ध
कदाचन । नि ट स्येन्यविशेषान्नशं कनीयं मुपेषापि । भाग्याक्नतेः प्य प्यस भावा द्धत शब्देन व्याप्तनात् । तस्मात्त्रप
मेव देवताबाधिपएम ति संनु ष्ठा इज्ज्ञसां भागो हीन्धन्नदेवतान्वं भिएकाएणीयं । अथचतुर्थ्यपविनानप्रांता घः । अस्ति
चतुर्थी पुनकंबा क्यां न रं । नाद्वैश्यपएष एन द्राग्यं कएतीति । ननु वर्तमानापदेशि त्वान्नेतद्विधापकं वाक्यं भविष्यति
। सत्यं ॥ विस्मरणाद्वी लोह्यु पं देवा नां भिपः साधितं पाता वर्त्तमाना मादृशस्या पि पंचमलकाएअ्न पएोन विधा
पकत्वं । ननु मंत्रणा तयं घ घी संबंधविधिपएन भविष्याति । सत्यं । ते षाम विधापकत्वात् । नेतत् । असति हि विध्यं
ना एक्नत स्याम र्थ लिंगा विधा त्रीम्नु तिं कल्पा पिष्यतितं स्मात्र सो पं प्रत्ये पर ति न इ दे शेन मा ग । कर्तव्यः । उपयुक्त द्रव्य

श्रौ॰
६२

संस्कारकत्वेन प्रतिपत्तिकर्मत्वेतरः। अतो नातपच्छिन्नादिदोषो भवति। अतोभिघ्मपकर्षत्वादपामुपस्पर्शनं॥ ॥पूर्णपात्रं निनय
तिपरीमस्तं तनं। उदकेन पूर्णसंपात्रं वारणं निनयन्नपयच्छुः। आहवनीयं परीत्य दक्षिणतोऽवस्थितो वेद्यां प्राङ्मुखः संत
तमविच्छिन्नं निनयति॥ ॥यजमानोंजलिना प्रतिगृह्णाति संवर्चसेति। तन्निनीयमानमुदकं अंजलिना पाणिद्व
येन प्रतिगृह्णाति। संवर्चसेत्यनेन मंत्रेण यजमानः। दक्षिणस्थिते यजेते दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति तदंज
लिना प्रतिगृह्णाति मंत्रलिंगाद्यजमानः। अतस्तु जपेऽसमर्थे। तेन दक्षिणतोऽवस्थानं न परिगमनेन संबंधः सम्भ
योगात्पाठः। सर्वे भावार्थत्वादाहवनीयसंबंधः कृतस्तु जंतस्यावस्थितेनाध्वर्युणा कृतेन न्यायो॥ ॥मुखं विमृष्टे। तेनज
लेनांजलिना गृहीतेन मुखं ज्वालयति मंत्रानुपादानात्तूष्णीं तच्चैतन्मुखविमार्जनं दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा॥ किं तावत्। प
दृष्टार्थं नहि पूर्णपात्रनिनयनग्रहणयोस्तदर्थत्वाद्दृष्टार्थता पामंत्रापच्छिन्नादिभावः। प्रोषिते न च कर्तव्यं तन्न
दृष्टस्यार्थस्याभावात्॥ अथ वा दृष्टार्थं नहि निनयनग्रहणयोरप्यदृष्टार्थतानां नापच्छिन्नादावनुष्ठानं॥ किं ता
वत्फलं। दृष्टे सत्यदृष्टस्य परिकल्प्यमानग्रहणमप्यप्रमितिमुक्तार्थदृष्टार्थस्तेन। कोसौ दृष्टोर्थ इति
धूमापघ्राने प्रदीप्ते वा वितानेक्षिप्यमाणे कर्माणि मुखस्य क्लेशाधिक्यं जातं तत्क्षालनेन प्रदीप्ते वा वितानेक्षिप
माणे कर्माणि मुखस्य क्लेशाधिक्यं जातं तत्क्षालनेन प्रसन्नमुपजन्याते॥ तेन तत्प्रापद्वि दृष्टद्वारेणाकृतरूपकारकं तदेव

श्रौ॰
६२

दृष्टमर्थमुपलभमानं दृष्टार्थं स्यात्। एतद्विपञ्जमानमुखं द्विपदुःखमपनुदतीत्यनेनतान्नुपकारकमिति कथं दृ
ष्टार्थं। एवं चेद्दैनदृपि दृष्टार्थं मंतव्यं। याजमानस्नानः परमे दृष्टार्थं प्रवाज्ञेष्वपि। नदृष्टं श्रमापनोदः क्रियते। त
स्माद्दृष्टार्थतायां विष्णुक्रमादीनां संभावयन्तेषामनुष्ठानं श्रमापनोदार्थत्वाद्दृष्टस्यापि विष्णुक्रमेषु प्रव
र्नते। एवं प्राप्त उच्यते। अदृष्टार्थं मुखविमार्जनं भवितुमर्हति। कुतः। श्रुतेः। दृष्टं प्रयोजनमप्रकृतं सर्वः कर्म
णोः पूर्वस्मात्मस्कात्कारणं। तत्वाद्दृष्टरेणा। क्रियते। स्म दृष्टार्थत्वात्। सति दृष्टेनादृष्टं स्यात्प्राप्य। उच्चं। सति नयानत्र
त्रदृष्टमस्ति। श्रमापनयनमस्ति। क्षिवेत्। नानहि श्रमापनयनमपेक्ष्यानकर्मणः सान्निध्यात्। विष्णुक्रमा
र्थमपेक्ष्यत इति चेत्। न। नहि विष्णुक्रमास्तेन विनानंशक्यंते कर्तुं तदर्थं कृतेपि चालने पुनस्तत्रैव व्यवस्थाना
दकृतं तुल्यं स्यात्। तस्माद्दृष्टार्थाः। एवं वृत्रीएपापिपथ्याः। दृष्टार्थानि अंतापाश्लिन्नाद्दीनप्रवर्तन्ते। प्रोषिते नतु
वत्से वंतन्नमेनाद्दृष्टेन पत्नस्यात्मसात्काएणांतत्रस्वस्यापि युक्तं। अथ प्रादृश्यंतार क्रमंप्रादृशांतर स्वस्य क
थमपूर्वमात्मनि समवैति। सत्यं। तत्रापि सकलस्य कर्मणः स्मरणेनाभिनिर्वृत्तेः सकलकर्माभिनिर्वृत्तेत्रका
लेनिर्वृत्तं परमापूर्वमात्मसात्क्रियाते। अथवात्मनां सर्वव्यापकत्वेन विभुत्वाद्भयपत्नीभपश्चियमपि क्रिमसमा
णं संनिधानेवेवक्रियतेरतिशाकमात्मसात्कर्तुं। त्रयाणामपि तिन्नप्रयोजनत्वान्न्यायाद्द्विचात्। एतं तहहनी। नेन पत्नीन

यन्यपनिनयनंवाग्रहणामइतिसंशय्यनिनयनस्याग्रहणार्थंवेदृष्टार्थंतेतिग्रहणांनिनयनपनस्याग्रहणार्थंन्वे
दृष्टार्थंतेतिग्रहणांनिनयनार्थमितितन्निरस्तं।कथंभिन्नप्रयोजनत्वे।तिचेत्।श्रुतौनिर्दिष्टत्वादितिब्रूमः
कथं।अदृष्टद्वारेणसंतापोपशमनेभिष्याव।तिनस्यसंधानं।निनयनफलं।विष्टस्यसंधानंप्रतिग्रहण
स्य।स्रुवमार्जनस्यपूर्वमुक्तं॥ ।विष्णुक्रमान्क्रमतेदिविविष्णुरितिप्रतिमंत्रंपृथिव्यामितीतत्रद्वैविध्यं।विष्णु
क्रमानितिष्क्रम्यानुक्रमणेनैषांसंज्ञासंभवग्रहणार्थं।विष्णुक्रमाकुर्याद्विपर्यस्तविधस्मादो।तेनाहवनीयोप
स्थानाताः।आहवनीयंवोपस्थायव्रतादीनिचेदितिज्ञापकात्।कथमिदंज्ञापकं॥शृणु।आहवनीयमुपस्थाय
पाकृतिर्हितस्मा।व्रताद्यनुष्ठानपक्षेहविर्यज्ञविधउस्माते।पराह्वव्रताद्यनुष्ठानंतदाविष्णुक्रमस्यद्रावआहवनी
योपस्थानमपितेनाहवनी।पायस्थानानंतस्यैषंसंज्ञा।ताश्क्रमते।दिविविष्णुरित्येतैर्मंत्रैःरूरङूःमाङ्नमधेका
तप्रतिमंत्रंचक्रमणं।पृथिव्यामित्यस्मात्मंत्राद्।द्वैविध्यं।लोकवाविभिर्मंत्रैःह्रस्वमुत्तरक्रामणंआगुरुक्तंस्वेननु
कुर्यात्।वस्तुवस्तुनेवैतद्विष्णुक्रमाक्रमतेदक्षिणाद्विदिक्षोणीरेश्वाराहवनीयाहीश्वानाश्रयं।सर्वंतेषांनद
लस्वभावलोपाभुक्रमानमेवउदस्नुहूगमभेयात्।तद्विधयमितिचेत्।श्रुतिनिर्देशादितिब्रूमः।सएवक्रममिति
वेदः।तेषुपिन्वीभूत्वातानेवाभिप्रक्रामतीति।तयाएताम्वैवेपपतस्मैविष्णुर्यज्ञोविक्रांतिंविक्रमतइति।नवेदान्ति

वकर्मफलमुपभुञ्जती। येन तदुपभोग्यार्थश्चिरेणादृष्टार्थं क्रमणं स्यात्। यंक्रमणानुकारणक्रियया भिरूपमपूर्वंज
न्यात्। यत्कालांतरे फलोपभोगार्थं तादृशीक्रमणमनुमादृष्येत्। यथादेवानामार्थं विष्णुक्रान्तेन वा नैवं यजमानार्थं
मिष्टां नो विष्णुरेव क्रमते यजमानरूपेण। न चानेकफलकीर्त्तेर्भाल्लुतिमात्रमर्थवादः। येनाप्वादादृष्टमनुमीया
ननुरूपं फलं। न चांगाद्वेन निःफलत्वात्फलानुमानं। प्रभूतमल्पयत्नपुनुघार्यरूपं क्रतूपकारकं प्रकरणादपूर्वं
कल्प्यमानां कतन निवारयितुं शक्यते। तथा च प्रमाणानामविप्रतिपन्नेत्वापूर्वत्वाद्देवानेकत्वः अनेकवाक्यैर्निरूप
णंन्याह्यायाएवमस्याप्यदृष्टार्थता युक्तरूपा। न च दृष्टं किं। चित्प्रयोजनं वीक्ष्यते। एतदप्यदृष्टार्थं। ततो यावद्रु
केनिवर्त्तन्ते॥ ॥ अस्मादन्नादिति प्रागामावर्त्तते। अस्मादन्नादित्यनेन मन्त्रेण प्रागामावर्त्तते स्वकं यजमानः।
वाक्यस्य। क्षिमास्तन्वात्पूर्वेणाह एपितुंशक्यत्वान्निर्भक्तिरित्यनुषज्यते। ननु तत्र इति येवमस्यार्थस्यस्य यं यं वम्या
निर्दिष्टत्वात्॥ ॥ अस्मिंप्रतिष्ठायामितिभूमिं। उपयुक्तत्वाद्दिदिभूमिं। अत्राप्यनुषंगः। सैर्ववदपन्नुकर्केणत
नोनिर्भक्तिरित्यस्यमनुषंगा उक्तस्य चतुर्थी। आंम्यानचेयं चतुर्थपंचम्याः भूमप्रमाणत्वात्। समानसंबंधित्वेन संशयपठ
ध्यते यच्छार्थत्वे पंचतुर्थी। अस्याः प्रतिष्ठायामन्नोपपत्तिपदेष्वान्निर्भक्तिरिति विवक्षार्थाः कर्कोपाध्यायोक्तमपिह
द्धं॥ ॥ अगन्मस्वरिति प्राङ्। प्राचीमीक्षते। दृष्टानुपलंभादिदमप्यदृष्टार्थं विष्णुक्रमणमर्थं॥ ॥ संज्योतिषेमाहव

का०
६४

नीमार्ज्जनं कृते संस्रवो निधाय भूमेति वाक्यमात्रेण तोयोत्सेकमार्जनादीत्युभिनित्तिया ॥ प्राग्वादेव तदपि ॥ ॥ स्वयंभूरसीति स्रुचं परिमृ
ज्य कृते स्वयंभूरसीति मंत्रेण सूर्यं स्वयंभूरसीत्युपस्थानं ॥ सिद्धं श्रौते विधानतः ॥ मध्यस्थं भिन्नवाक्यं चलिंगात्सूत्रेणयो
जितं ॥ उपयुक्तमपि ते वाक्यं लक्षणं चैवमादिषु ॥ यत्र तत्र तत्र माल्यार्थं परिभाषापदादिना ॥ ॥ वर्चोदा इति यंवाक्याम
स्य मन्यते ॥ वर्चोदा इत्यन्यपयवंयस्वस्थानतस्यं पठेत् ॥ अस्योपस्थाने यं काममिच्छेत्तंवा पठेत् ॥ ॥ सूर्यस्योन्यावर्त्तने प्रद
क्षिणं ॥ सूर्यस्यान्यावर्त्तने प्रदक्षिणं दक्षिणं बाहुं यक्कम्य आवृत्तिसामंतेषु प्रदक्षिणमिति प्राप्तमेव प्रादक्षिण्यं पुन
रुच्यते ॥ विधानस्य चैन ॥ कर्षंतद्विभिन्नेवल्पुपरिक्रम्यानापथ्यास्त्रीलिः समंतं पर्येति ॥ तत्र समंतानां विधमानत्वात्स
मंतेक्षितिस्मं तसंभवति ॥ अत्रतु शारीरैर्ण्णोवावर्त्तनं ॥ नमध्यवर्त्ति द्रव्यांतरं तेन सामंतत्वाभावात्तुनः प्रदक्षिणव
चनं ॥ तेन बिंदुम्यावस्थेति भवतीनत्थ्यावृत्तिः ॥ कर्कव्याख्यानभिर्तैस्तमन्तमाश्रित्यकर्तृभिः ॥ यत्कंप्रदक्षिणावृत्तौ
विपर्यासेन वर्त्तधं ॥ सर्वव्याख्याविकल्पोयं दृष्टत्रापरितोषतः ॥ व्याख्यानविपायोनाग्नेर्द्दक्षेरुप्यपरिग्रहात्प्र
सारात्रितिएसलेश्रौते चवं ज्ञापनं ननु ॥ उभयज्ञापनेत्रस्याख्यापिता विषयांतरे ॥ श्रौतेनच ज्ञापनं साध्यं परिहृत्तिः
पुनस्ततः ॥ विप्रौघयग्रहणं यस्मात्कृतं शेषबाधकं ॥ वाक्यमात्रेण तोयोत्सेकमार्जनादीत्युभिनित्तिया ॥ ॥ यग्रहणग्रहणप्र
तिग्रहोमेषुवत्कृश्री ॥ यतिग्रहसहपाठात्सप्तग्रहणहोमयोः ॥ आवृत्तीनत्थ्याभवतां ॥ गृहात्हीच्याप्रतिग्रीयग्रहंतु

एम०
६४

```
[OrderDescription]
,CREATED=23.09.19 12:55
,TRANSFERRED=2019/09/23 at 13:50:50
,PAGES=129
,TYPE=STD
,NAME=S0001895
,Book Name=M-2162-KATYAYAN SHROTSUTRA BHASYA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
```

```
FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
```

```
FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
```

```
FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
```

```
FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
```

```
FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
```

```
FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
```

```
FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,
```